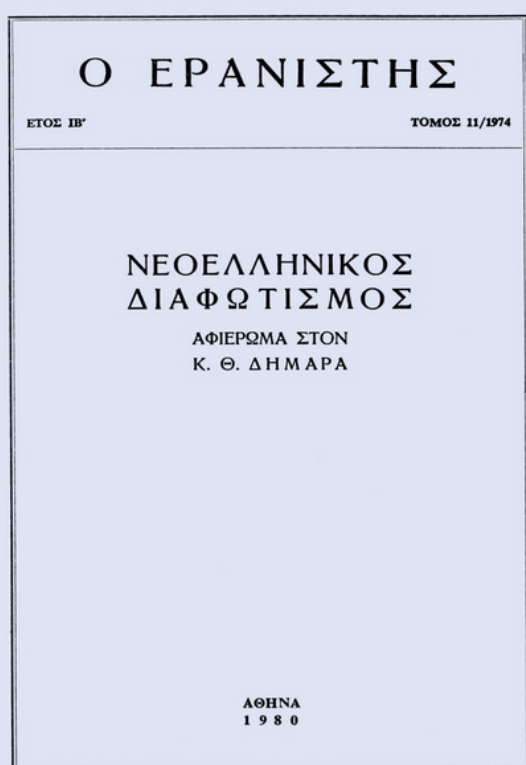

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Κοραής και Φοριέλ

Αλέξης Πολίτης

doi: [10.12681/er.9404](https://doi.org/10.12681/er.9404)

Copyright © 2016, Αλέξης Πολίτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Πολίτης Α. (2016). Κοραής και Φοριέλ. *The Gleaner*, 11, 264–295. <https://doi.org/10.12681/er.9404>

ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ ΦΟΡΙΕΛ

Δέκα χρόνια από τον έρχομό του στο Παρίσι, ο Κοραής έχει πιά τη θέση του στη φιλολογική ζωή της γαλλικής πρωτεύουσας. Το έκδοτικό του έργο βρίσκεται βέβαια ακόμα στην πρώτη του αρχή· ωστόσο η ώριμότητα που άργα και επίμονα προετοιμαζόταν¹ και ο κάπως παρενοχλητικός για τον ίδιον διατυμπανισμός της αξίας του από ένα γερό φιλολογικό όνομα της εποχής του, τον Villoison², συγκλίνανε στη δημιουργία μιᾶς φήμης, ή οποία από δῶ κι εμπρός όλοένα και περισσότερο θά στερεωνόταν.

Ήταν ή εποχή που οί «φωτισμένοι» διανούμενοι είχαν πάψει πλέον νά ἐνσαρκώνουν τὸ πιὸ προωθημένο καὶ πολιτικὰ κίνημα· ὑπερφαναγ-γίστηκαν καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπανάστασης που οί ἴδιοι ὑποστήριζαν. Ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπός τους, ὁ Condorcet, αὐτοκτόνησε· οί ἄλλοι, συσπειρωμένοι γύρω ἀπὸ τὸ ὄργανό τους, τὸ περιοδικὸ *Décade Philosophique Littéraire et Politique*, προσβλέπουν σὲ σταθερὰ προοδευτικές, ἀλλὰ καὶ ἀντιακωβίνικες, θέσεις καὶ πρεσβεύουν στὴν ἀνάγκη μιᾶς ὑψηλῆς ποιητικῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς στάθμης. Τὸ πραξικόπημα τοῦ Ναπολέοντα (Νοέμβρης 1799) θά τὸ εὐνοήσουν στὴ γένεσή του, μὰ θά τὸ καταδικάσουν ἀποφασιστικὰ στὴν ἐφαρμογή του.

Ὁ Κοραής, καὶ ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία καὶ ἀπὸ ἐπιλογή, συνδέθηκε μὲ τοὺς ἐπίγονους αὐτοὺς τοῦ κλασικοῦ διαφωτισμοῦ, τοὺς Ἰδεολόγους ὅπως ὀνομάστηκαν, ἀσπασθηκε τὶς θεωρίες τους, καὶ σὲ ὅλη του τὴ μακρὰ ζωὴ ἀναζήτησε ἀναλόγους στόχους.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, Ἰούλιο 1799, ἔφτασε καὶ πάλι στὸ Παρίσι ὁ Cl. Fauriel, ἥδη εἰκοσιεφτά χρονῶν τότε, μὲ ἐπαναστατικὸ παρελθὸν στὴν πατρίδα του τὸ Saint-Etienne. Τὸν Σεπτέμβρη θά διοριστεῖ στὸ ὑπουρ-

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Κοραῆ*, α' Αφιέρωμα εἰς Κ.Ι. "Αμντον», Ἀθήνα 1940, 1-56.

2. Έμ. Ν. Φραγκίσκος, *Ἡ φιλία Κοραῆ-Villoison καὶ τὰ προβλήματα*

της, «Ὁ Ἑρηνιστής», 1(1963) 65 - 85 καὶ 191 - 210, καὶ Φ.Ή. Ἡλιοῦ, *Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα τοῦ Κοραῆ*, 1953, στὸ «Ἑρνος εἰς Ἀ. Κοραήν», 1965, 109.

γειο ἐσωτερικῶν, κοντὰ στὸν περίφημο Fouché³. Θὰ παραιτηθεῖ τὸ 1802, ὅταν ὁ Ναπολέον αὐτοανακηρύχτηκε ἰσόβιος ὑπάτος, καὶ ἀπὸ τότε, γιὰ πολλὰ χρόνια, θὰ ἰδιωτεύει.

Μαθητὴς καὶ οἰκεῖος τοῦ Cabanis ἀπὸ τὸ 1793, ὅταν φοιτοῦσε στὴν πρωτοσυστατὴ τότε Ecole Normale, μὲ γερὴ κιόλας μόρφωση, λάτρης τοῦ δημοκρατικοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος, ὁ Φοριέλ σχετίζεται γρήγορα μὲ τὴ Mme de Stael καὶ τὸν κύκλο τῶν Ἰδεολόγων: στὸ περιοδικό τους θὰ δημοσιέψει μιὰν ἀπὸ τὶς πρῶτες τοῦ φιλολογικῆς ἐργασίες, τὴν κριτικὴ τοῦ ἔργου τῆς Mme de Stael, «De la Littérature, considérée dans ses rapports avec les institutions sociales»⁴, θὰ συνδεθεῖ μὲ τοὺς κυριότερους ἐκπροσώπους τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ χήρα τοῦ Condorcet. Ὁ στενὸς αὐτὸς δεσμὸς θὰ κρατήσῃ ἀπὸ τὸ 1802 ἕως τὸν θάνατο τῆς κυρίας Condorcet τὸ 1822. Τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Φοριέλ εἶναι ποικίλα· ἀπλώνονται ἀπὸ τὴ βοτανικὴ ὡς τὶς ἀνατολικὲς γλῶσσες — ὥστόσο κύρια ἀπασχόλησή του στὰ πρῶτα χρόνια τῶν μελετῶν του στάθηκαν οἱ Ἑλληνες στωικοί. Πολὺν καιρὸ θὰ συγκεντρώνει ὕλικὸ γιὰ μιὰν ἱστορίαν τους, ποὺ δὲν τὴν προχώρησε ποτὲ ὡς τὴν τελικὴ μορφή.

Κοραῖς καὶ Φοριέλ βρέθηκαν λοιπὸν ἀπὸ τὸ 1799 στὸν ἴδιο πνευματικὸ κύκλο· κοινὰ ἐνδιαφέροντα, κοινὸι γνωστοί, ἡ γνωριμία ἑμῶς δὲν στάθηκε ἄμεση.

Τὴν ἐπαφή, χαλαρὴ κι αὐτή, θὰ τὴν φέρει ἓνας τρίτος, ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου. Ξέρουμε πόσο κοντὰ στάθηκε στὸν Κοραῖ· ὥστόσο ὁ φιλοπράγμων ἡπειρώτης σύναψε γρήγορα αὐτόνομες σχέσεις καὶ μὲ τὸν Φοριέλ καὶ μὲ τὸν κύκλο τῶν Ἰδεολόγων, ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὴν ἄφιξή του στὸ Παρίσι τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ 1799.

Ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Μασσαλία, ὅπου βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1796⁵ παλιότερα εἶχε σταδιοδρομήσει στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1794-95⁶.

3. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Fauriel ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Sainte-Beuve στὸ *Portraits Contemporains*, τ. Δ' — ἀνατύπωμα ἄρθρων τοῦ 1845 στὴ «Revue des Deux Mondes» — ἔχουμε μιὰν ὀλοκληρωμένη βιογραφία του ἀπὸ τὸν J.B. Galley, *Claude Fauriel, 1772-1843*, Λυὸν 1909. Εἰδικότερα γιὰ τὸ θέμα μας: M. Ibrovac, *Claude Fauriel, et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe*, Παρί-

σι (Didier) 1966. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ τὴν πρόσφατη διατριβὴ τοῦ D. Lewis, *Claude Fauriel, l'homme et l'oeuvre*. Michigan University, 1974, (δακτυλόγραφο).

4. Στὰ τεύχη τοῦ μῆνα Prairial ἔτος VIII (Μάιος - Ἰούνιος 1800).

5. P. Echinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, (1973), 24.

6. Σ.Β. Κουγέας, *Τὸ Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Σταύρου Ἰωάννου* «Ἡ-

Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ γράμματα, καὶ μάλιστα γιὰ τὴ γαλλικὴ παιδεία τοῦ διαφωτισμοῦ εἶναι βεβαιωμένο ἀπὸ τὸ 1797· ἦταν συνδρομητὴς τῆς *Décade Philosophique*⁷. Ἐμπόριο, παιδεία, φιλοπατρία· οἱ τρεῖς πόλοι τῆς νεαρῆς ἐμπορικῆς τάξης, ποὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια πάλευε νὰ πάρει τὴν ἡγεμονία στὸν βαλκανικὸ χῶρο. Μιλώντας ἀκριβῶς γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τῶν ἐμπόρων, ὁ Chardon de la Rochette φέρνει παρὰδειγμα τὸν Βασιλεῖου: «L'un des plus jeunes, Alexandre Basili, que j'ai connu personnellement, il y a quelques années, à Paris, et qui m'a inspiré la plus grande estime, par son aménité, son amour pour la patrie, pour la liberté et surtout par le vif désir qu'il me témoignait de voir les lumières se répandre dans la Grèce»⁸. Ἀλλὰ καὶ στὸ Παρίσι ὁ Βασιλεῖου, κοντὰ στὸν ἐμπορικὸ οἶκο, φροντίζει καὶ γιὰ τὴ μόρφωσή του· τὸν βρίσκουμε νὰ συχνάζει στὰ πρῶτα, τὰ ἰδιωτικὰ μαθήματα τοῦ Villoison. Τὰ ἴδια μαθήματα παρakoλουθοῦσε καὶ ὁ Κοδρικᾶς⁹. Ξέρουμε πῶς οἱ δυὸ τους συνδέονταν στενά¹⁰, ἴσως πρωτοσυναντήθηκαν στὸ Παρίσι, μὰ καὶ δὲν ἔχουμε τεκμήρια γνωριμίας τους στὴν Πόλη, ὅπου ἐξοῦσαν τὸ 1795.

περ. Χρονικά» 14 (1939) 146-150.

7. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνακρίσεις γιὰ τὸν Ρήγα στὴ Βιέννη. Ἡ ἀστυνομία ἐκεῖ θεώρησε ὑποπτὴ τὴν ἀποστολὴ τοῦ περιοδικοῦ, τεκμήριο συνωμοτικῆς δραστηριότητος· ἐμεῖς μπορούμε νὰ εἴμαστε πρὸ διστακτικοί. Βλ. E. Legrand, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, «Δ.Ι.Ε.Ε.» 3 (1891) 703, καὶ Στ. Μπέττη, *Ἀλέξ. Βασιλεῖου*, «Ἡπειρ. Ἑστία», 22 (1973) 344 κέ.

8. S. Chardon de la Rochette, *Mélanges de critique et de philologie*, 2, Παρίσι 1812, 154. Ἡ πληροφορία αὐτὴ θέτει ἓνα πρόβλημα: Προέρχεται ἀπὸ τὴν κριτικὴ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν Χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου ἀπὸ τὸν Κοραΐ· πρωτοδημοσιεύτηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1799 στὸ *Magazin Encyclopédique* (βλ. Ἐμ. Ν. Φραγκίσκος, *Χρονολογικά στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Κοραΐ*, «Ἑρανιστής» 2 (1964) 281). Γίνεται λόγος γιὰ τὴ

συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στὰ ἔξοδα τῆς ἐκδοσης. Συμβολὴ τοῦ Βασιλείου στὸν Θεόφραστο δὲν μνημονεύεται ἀπὸ ἀλλοῦ, οὔτε προκύπτει — ἔστω καὶ ἔμμεσα — ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραΐ. Δὲν μπόρεσα νὰ δῶ τὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ 1799· ἂν τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν προστέθηκε στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1812, τότε πρέπει νὰ ἀναχρονολογήσουμε τὶς ἀρωγὲς τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Κοραΐ καὶ νὰ χρεώσουμε τὸν δραστήριο ἡπειρώτη μὲ μιὰν ἀκόμα παρουσία στὸ Παρίσι («μερικὰ χρόνια πρὶν τὸ 1799»). «Ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ ὁ Ibrovac, ὁ.π. 116-117, γιὰ ἐπαφὲς Κοραΐ-Βασιλείου-Φοριέλ ἀπὸ τὸ 1793, ὀφείλονται, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, σὲ παρανόληση μιᾶς χρονολογίας.

9. Ch. Joret, *D'Anse de Villosion et l'Hellénisme en France*, Παρίσι 1910, 388.

10. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Προτομὴ τοῦ Κο-*

Σύχναζε ἄραγε καὶ ὁ Φοριέλ στὰ μαθήματα τοῦ Villoison; Δὲν μπόρεσα νὰ τὸ πιστοποιήσω· πάντως εἴτε ἔτσι, εἴτε ἄλλιῶς, ὁ Φοριέλ καὶ ὁ Βασιλείου γρήγορα γνωρίστηκαν καὶ συνδέθηκαν στενά. Πρώτη μαρτυρία τῆς φιλίας τους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων τους ἀποτελεῖ ἡ παρακάτω ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Φοριέλ: χρονολογεῖται στὶς 21 Αὐγούστου 1800· δηλαδὴ πρὶν καὶ ἀρχίσουν τὰ πρῶτα μαθήματα νεοελληνικῆς στὸ Παρίσι¹¹.

Paris, le 8 fructidor, an VIII.

Vous touchez, mon cher, une corde bien sensible pour mon coeur, en me demandant une information sur les sciences et les études de mes compatriotes et sur notre littérature moderne. Certainement, c'est très peu de chose, en considération de ce que la Grèce était autrefois, et de ce qu'elle pourra redevenir encore peut-être. Le despotisme qui y règne, loin de favoriser les sciences, s'occupe plus à dévaster et à détruire. Par conséquent, notre nation n'a à proprement aucune académie des sciences. La soif de l'étude, excitée par la lecture des anciens, fait que quelques individus passent en Italie et en Allemagne pour s'instruire. Il y en a qui s'adonnent à la médecine pour se procurer, avec le temps, une subsistance; d'autres s'adonnent au commerce; quelques-uns retournent pour enseigner dans les écoles existant dans les différents endroits, où ils enseignent la grammaire, la poésie, la rhétorique, la logique, les mathématiques, etc. L'on y étudiait autrefois Aristote, avec les commentaires de Corydaleus et d'Alexandre Maurocordato, l'Aphrodissée, Simplicius, Philopone et Themistius. On y enseigne maintenant la Grammaire de Gaza, commentée par Néophyte et imprimée à Bucarest en 1768; les Mathématiques de Balano, imprimées à Venise en 1749; celles de Segner, traduites par Eugenius Bulgaris et imprimées à Leipzig en 1769; la Logique de ce même Bulgaris, imprimée en 1766; la physique expérimentale de Theotoki, en 1767; la Géographie de Meletius, imprimée à Venise; celle de Chrisanthus; le tout en langue grecque littéraire. Il y a d'autres livres nouveaux dont je ne peux pas vous faire l'énumération,

δοικᾶ, στὸ «Φροντισματ», 1962, 78 καὶ 81.

11. Ἀρχισαν στὶς 6 Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου· δάσκαλος καὶ πάλι ὁ Villoison. Βλ. *Notice Historique*

sur l'Ecole Spéciale des Langues Orientales Vivantes, Παρίσι 1883, ὅπου καὶ φωτοτυπία τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων.

faute de mémoire. Il y en a un plus grand nombre en langue vulgaire, servant pour l'instruction et pour l'amusement. Telle est la Géographie traduite de Fazea de l'italien, et dont je ne me souviens plus de l'auteur anglais; la Géographie de Philippides; la Logique et la Rhétorique de Daponte; l'Histoire de Byzance; l'Histoire ecclésiastique de Meletius, qui descend jusqu'à nos jours; la traduction de l'Histoire de Rollin; des Progrès et de la décadence de l'empire romain, de Montesquieu; de Bélisaire, de Marmontel; de la Véritable Politique; du Voyage de Cyrus; du Voyage d'Anacharsis le jeune; de la Pluralité des mondes, par Fontenelle, traduite par M. Codriska; la Mort d'Abel, par Gessner; quelques comédies de Goldoni; quelques pièces de Metastasio; plusieurs autres traductions de l'italien, imprimées à Venise; d'autres non moins nombreuses de l'allemand, imprimées à Vienne et à Leipzig. M. Codriska a traduit encore en vers l'Essai sur l'homme de Pope, qu'il n'a pas encore imprimé. Et quoique nous n'ayons pas de théâtre, il circule à Constantinople une comédie non imprimée et qui est faite par un diacre au sujet d'un moine, qui a fait beaucoup de bruit à Constantinople, il y a trente ou quarante ans, et où les supercheries religieuses sont exposées avec beaucoup de franchise et de piquant, et une autre comédie satirique faite par Suzo; toutes les deux dans le goût d'Aristophane, pour le caustique et pour l'emploi de noms propres de personnes existantes. Voilà l'esquisse imparfaite que peut vous donner quelqu'un qui, occupé plus de son commerce que de la littérature, n'a pas fait, à ce sujet, une recherche exacte. Salut et estime.

P.S. Nous avons un dictionnaire en français, italien et grec vulgaire, fait par Vendoti et imprimé à Vienne, et qui sert pour toutes les trois langues. Nous avons celui de Georges Constantin, imprimé à Venise et commençant par le grec littéraire, traduit en grec vulgaire, en latin et en italien, qui devait être continué pour les autres trois langues, mais que la mort de l'auteur a laissé incomplet. Nous avons la Philosophie morale de Moesiodax, et son Apologie, dans laquelle il donne une esquisse des leçons qu'ils a données dans l'école de Bucaresten¹².

12. Τὸ γράμμα αὐτὸ πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Angelo de Gubernatis στὴ μελέτη του *Claude Fauriel et ses Amis*, κερ. Les grecs: «La Nouvelle Revue» 3 (1880)

859 - 860, χωρίς ἐνδείξεις γιὰ τὴν προέλευσή του. Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ibrovac, ὅ.π. 117, μὲ τὴ χρονία μεταγραμμένη σὲ 1801.

Ὅρισμένα λεπτομερειακὰ σχόλια γιὰ νὰ ἀποσαφηνίσουμε καλύτερα τὶς πληροφορίες : τὰ περὶ παλαιότερης διδασκαλίας στὰ σχολεῖα, τὰ ἀντλεῖ ὁ Βασιλεῖου ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ «Τετράγλωσσου Λεξικοῦ» τοῦ Γ. Κωνσταντίνου (α' ἐκδ. 1757 σ. 8 ὑποσ., β' ἐκδ. 1786, σ. 8 ὑποσ.). Τὰ «Μαθηματικὰ» τοῦ Σεργέου τυπώθηκαν τὸ 1767, ὅχι τὸ 1769· μιὰ δευτέρη ἐκδοσὴ ἐγένετο τὸ 1778. Τὸ 1768 κυκλοφόρησε ὁ β' τόμος τῶν «Στοιχείων Φυσικῆς» τοῦ Θεοτόκη, ἐνῶ ὁ α' εἶχε κυκλοφορήσει ἕνα χρόνο νωρίτερα. «Ρητορικὴ» τοῦ Δαπόντε δὲν γνωρίζω, ἀλλὰ καὶ ἡ «Λογικὴ» του (1770) εἶναι ἔργο θρησκευτικὸ, ὅχι φιλοσοφικό. Μήπως ἐδῶ ἔχουμε μνημονικὸ λάθος, εἴτε παραδρομὴ, καὶ ἐννοοῦνται τὰ ἔργα τοῦ Β. Δαμωδοῦ ; («Ρητορικὴ», 1759· «Λογικὴ», 1759). Ἡ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου εἶναι προφανῶς ἡ «Βυζαντινὴ» τοῦ Στάνου (1767). Ὅσο γιὰ τὶς δυὸ ἀνώνυμες σάτιρες, ἡ πρώτη πρέπει νὰ εἶναι τὸ «Ἀχούρι» τοῦ μοναχοῦ Νεόφυτου¹³, ἡ δευτέρη μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ εὐκόλα μὲ τὸ «Ἀλέξανδρος Βόδας ὁ Ἀσυνεῖδτος» τοῦ Γεώργιου Ν. Σούτσου¹⁴.

Πέρα ἀπὸ τὰ λεπτομερειακὰ, ἀξίζει νὰ σταθοῦμε καὶ περισσότερο στὴν ἐκθεσὴ τοῦ Βασιλείου : σύντομη, ὥστόσο ολοκληρωμένη καὶ ἀρκετὰ συνθετικὴ· εἵμαστέ τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξη τοῦ «Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce» τοῦ Κοραΐ. Οἱ ἀρετὲς τῆς γραφῆς τοῦ Κοραΐ δὲν εἶχαν φυσικὰ τὸ ἴσο τους ἐκεῖνα τὰ χρόνια· οὔτε ἡ ἐκτασὴ μιᾶς ἰδιωτικῆς ἐπιστολῆς μπορούσε νὰ καλύψει καὶ τὶς αἰτίες τῆς ἀνοδικῆς πορείας τοῦ γένους. Ὅμως μὲ τὴν ἐκθεσὴ τοῦ Βασιλείου, μᾶς δίνεται ἕνας ἀκόμα μάρτυρας, γιὰ νὰ μετρήσουμε τὴ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία φανερόνουνται τὰ σημάδια τῆς ὀριμότητος τῆς καινούριας ἡγετικῆς γενιᾶς. Μολονότι ἡ περιγραφὴ στηρίζεται σὲ πράγματα, ὥστόσο ἡ κατάστασις καὶ οἱ τάσεις τῆς ἀναγεννώμενης ἐλληνικῆς παιδείας διαφαίνονται μὲ ἐνάργεια. Παιδεῖα, ὅχι λογοτεχνία· εἶναι σαφὲς ὁ προσανατολισμὸς τοῦ λόγιου ἐμπόρου — παράλληλος κι ἐδῶ μ' ἐκεῖνον τοῦ Κοραΐ στὸ «Mémoire». Βρισκόμαστέ βέβαια στὸ τέλος ἐνὸς αἰῶνα ποὺ συχνὰ χαρακτηρίστηκε, μὲ ἀρκετὴ σχηματοποίηση, ἀντιποικητικὸς : μὰ σ' ὅλη τὴν περίοδο ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία ἀντιπροσωπεύεταν· Ἐρωτόκριτος, Θυσιά, Μεγαλέξαντρος καὶ οἱ ἄλλες φυλλάδες. Τίποτε ἀπ' αὐτὰ φυσικὰ δὲν περιλαμβάνονταν στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν λογίων. Οὔτε ὅμως κανένα ἀπὸ τὰ βήματα, ποὺ τότε ἄρχιζαν, γιὰ ἕναν πεζὸ λογοτεχνικὸ λόγο, οὔτε πάλι τὰ πρῶτα φανα-

13. E. Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, 2 (1881) 148-165.

14. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς*

Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας,⁶ 1975, 176 553. Πβ. Τ. Βουρνᾶς, ἐφ. *Καθημερινή*, 26 - 4 - 1940.

ριώτικα στιχουργικά φανερώματα. Ἡ λογοτεχνία εκπροσωπεῖται μόνο με τις δυὸ πρωτότυπες σάτιρες καὶ με τις μεταφράσεις: Gessner, Μεταστάσιος, Γκολντόνι· μονάχα τῆς πρώτης συγκρατεῖ ὁ Βασιλείου καὶ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου.

Ἡ ἔκθεση ἀντιπροσωπεύει ὁλοκάρφως τὴν προοδευτικὴ μερίδα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τις θετικὲς ἐπιστῆμες, τὴν ἱστορίαν, τὴν κλασικὴ παιδείαν (Ἀνάχαρσις), τὴν Ἑθικὴ (Κύρος), ἡ ἀπουσία κάθε ἔχθρας θρησκευτικῆς ἢ δογματικῆς παιδείας· περισσότερο ὅμως ἀπ' ὅλα τὸ φιλοπρόοδο πνεῦμα ποὺ ἀναδύεται, ἡ θέληση γιὰ γνώση — καὶ γιὰ γνώση στέρεη καὶ ἑλλογή, ὅπως ἀκριβῶς ἐρχόταν ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα — ὅλα καταδείχνουν διάθεση γιὰ καινούριο· αὐτὸ ἔφερνε ἡ τάξις τῶν ἐμπόρων στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία.

Ὅρισμένα στοιχεῖα δὲν τὰ συναντᾷμε στὴν ἔκθεση, ἀπὸ ἄγνοια ἴσως ἢ παραδρομῇ. Τὴν Ἑφημερίδα τῶν Πούλιων λ.χ. ἢ τὸν Ρήγα, ποὺ περνάει πλάγια μόνο. Λεῖπει ἀκόμα ὁ ἡπειρώτης Ψαλλίδας, καὶ τὸ πιὸ σημαντικόν: λείπει ὁ Κοραΐς. Ἡ ἐκδοτικὴ του προσπάθεια δὲν εἶχε ἀκόμη ὀργανωμένη μορφή, ὑπῆρχε ὅμως ἡ «Ὁρθόδοξος διδασκαλία» τοῦ μητροπολίτη Πλάτωνος καὶ ἡ «Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχήσεως» ἀπὸ τῆς μιᾶς, καὶ οἱ Χαρακτῆρες τοῦ Θεοφράστου, οἱ διορθώσεις στὸν Ἱπποκράτη, καθὼς καὶ ἡ συμβολὴ στὸν Ξενοκράτη· ξενόγλωσσα βέβαια αὐτά. Πενιχρὴ συγκομιδὴ σὲ σχέση με τὸ τί θὰ ἀκολουθοῦσε, ὥστόσο ἂν ὁ Βασιλείου τὸ ἐπιζητοῦσε, θὰ ἔβρισκε ἀρκετὰ νὰ μνημονεύσει· ὅπως ἔκανε ἄλλωστε με τὸν οἰκεῖο του Κοδρικᾶ. Ἰσως ὅμως νὰ μὴν εἶχε ἀκόμη συνδεθεῖ στενὰ με τὸν Κοραῖ· τὸ πρῶτο γνωστό μας μεταξὺ τους γράμμα εἶναι τῆς 17 Δεκεμβρίου 1799, ἕως τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1802 ἀνάμεσα στὸ «φίλιτατε» καὶ στὸ «Ἀλέξανδρε» παρεμβάλλεται πάντα ἓνα «κύρι». Μία μέρα μετὰ τὸ γράμμα πρὸς τὸν Φοριέλ ἔχουμε ἓνα ἄλλο τοῦ Κοραῖ πρὸς Βασιλείου¹⁵. Γνωρίζονται βέβαια καλὰ, ὅμως δὲν προχωροῦν πέρα ἀπὸ ἀπλὲς ἐμπορικὲς δοσοληψίες· μόλις λίγες μέρες ἀργότερα θὰ στείλει ὁ Κοραΐς τὸν φρεσκοτυπωμένο Ἱπποκράτη του: ἄρχιζε ἔτσι ἡ μακρὰ καὶ γόνιμη σχέση.

Τέλος, ἃς ἐπισημάνουμε τὸ πρῶτο ἐνδιαφέρον τοῦ Φοριέλ γιὰ τὰ νεοελληνικὰ πράγματα· ἀργὰ ὀρίμαζαν οἱ ἰδέες καὶ οἱ προοπτικὲς τοῦ Γάλλου διανοητῆ — τὸ πρῶτο δημόσιο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ νέα Ἑλλάδα ἐκδηλώθηκε τὸ 1823¹⁶.

15. Ἀ.Κοραΐς, Ἀλληλογραφία, Ν. Ε.Κ. 2, 1966, 11 ἀρ. 213.

16. Μετὰ τὴν κυκλοφορίαν τῆς ἀγγελίας γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν δημοτικῶν

Ὁ Βασιλείου λοιπόν, κινητικὸς καὶ πρόθυμος γιὰ γνωριμίες, ἦρθε πρὸς εὐκολὰ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Φοριέλ· μάλιστα ἀποτέλεσε τὸν διάμεσο κρίκο τοῦ Ἑλλήνα μὲ τὸν Γάλλο λόγιο. Ὁ Κοραῆς, προκειμένου νὰ πλησιαστεῖ ὁ Φοριέλ, ἀπευθύνεται στὸν Βασιλείου: ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν πολίτη Ἰω. Μάη, ποὺ γύρευε τὴν ἄδεια νὰ συμμετάσχει στὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου. Γράφει ὁ Κοραῆς (Μάρτης 1801): «Εγώ, μήτε ἐξεύρω μήτε δύναμαι νὰ μεταχειρισθῶ τὰ χρειαζόμενα μέσα διὰ νὰ ἐπιτύχω ὅ,τι ἐπιθυμεῖ ὁ Μάης. Ἐχεις τὸν τρόπον διὰ μέσου τινὸς φίλου σου νὰ λάβῃς ταύτην τὴν ἄδειαν παρὰ τοῦ Μινίστρου; Ἄν ὁ Fauriel ἦτον ἐξ ἀπορρήτων τοῦ Μινίστρου τοῦ πολέμου, τὸ πρᾶγμα δὲν ἦθελεν εἶσθε δύσκολον. Ἄλλ' αὐτοὶ οἱ διάφοροι ὑπάλληλοι ἀξιωματικοὶ τῶν Μινίστρων δὲν γνωρίζουσιν ἀλλήλους;»¹⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Φοριέλ, ὁ Βασιλείου γνωρίστηκε καὶ μ' ἓναν εὐρύτερο λόγιο κύκλο. Ξέρουμε πῶς ἦταν οἰκεῖος μὲ τὴν Giulia Beccaria, τὴν κόρη τοῦ φιλόσοφου νομικοῦ καὶ μητέρας τοῦ Alessandro Manzoni. Σ' ἓνα ἀχρονολόγητο δελτάριο, ποὺ τοποθετεῖται στὸν Αὐγούστο 1801, ὁ Κοραῆς ζητᾷ πάλι τὴ βοήθεια τοῦ Βασιλείου: «Ερώτησον τὴν κυρίαν Beccaria, πατρίδα, ἐποχὴν γενέσεως καὶ θανάτου τοῦ πατρὸς της· ἐποχὴν πρώτης ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου ἰταλικοῦ»¹⁸.

Οἱ σχέσεις τοῦ Βασιλείου μὲ τὴν Βεκκαρία μᾶς ὀδηγοῦν πάλι στὸν Φοριέλ. Ἡ ἴδία, ὁ συνοδὸς της Carlo Imbonati, στάθηκαν πολὺ κοντὰ στὸν Φοριέλ καθὼς καὶ στὴν κυρία Condorcet. Ὁ γιὸς της, νεαρὸς ἀκόμα, δημιούργησε πολλὰς φιλίες μὲ τὸν ἀρκετὰ μεγαλύτερό του Φοριέλ, ἀργότερα τοὺς ἔνωσαν πνευματικοὶ ἀλλὰ καὶ οἰκογενειακοὶ δεσμοί. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον ὁ Βασιλείου εἶχε τὴ θέση του· στὰ 1802 ἔχουμε ἓνα δεύτερο γράμμα του πρὸς τὸν Φοριέλ, ποὺ στέλνεται ἀπὸ τὸ Παρίσι στὸ Meulan, στὸ ἐξοχικὸ σπίτι τῆς κυρίας Condorcet, ὅπου περνοῦσε τὸν περισσότερον καιρὸ ὁ Φοριέλ.

Ogni qualvolta ci troviamo col signor Imbonati e con la signora Beccaria, noi parliamo di voi. La signora Beccaria si rimproverò sempre di non avervi ancora risposto. Secondo lei, ciò non avvenne

τραγουδιῶν καὶ τὴ μετάφραση τοῦ *I Profughi di Parga* τοῦ Ἰταλοῦ G. Berchet.

17. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, 2, 21.

18. ὁ.π. 2, 31. Ἀργότερα ὥστόσο ὁ Κοραῆς λησμόνησε φαίνεται τὶς σχέσεις τοῦ φίλου του μὲ τὴν κόρη τοῦ

Βεκκαρία: ὅταν τὸ 1806 κάποιον τυχαῖο περιστατικὸ τὸν ἔφερε σὲ ἐπιστολιμαία ἐπαφὴ μαζὶ της, κοινοποίησε τὸ πρᾶγμα στὸν βιεννέζο πιά Βασιλείου, δίχως νὰ μνημονεύσει τὴν παλαιὰ φίλιν: βλ. ὁ.π., 2, 351.

per negligenza, ma per modestia. Essa trova il vostro stile così sublime, che essa, come dice, non osa rispondere, perchè non può inalzarsi alla stessa altezza. Trovasi anche in maggiore imbroglio dopo avere ricevuto la vostra lettera in italiano. Un tale idioma le toglie ogni pretesto, ma, nel tempo stesso, anche ogni coraggio. Io non vidi alcuno scritto di lei, ma credo che sia troppo modesta. La signora Beccaria si prepara a partire fra pochi giorni per l'Inghilterra insieme con l'Imbonati, e il nuovo abate che arrivò. Tutti i preparativi sono fatti; non le resta più che a prendere i passaporti. Essa vi scriverà senza dubbio prima della sua partenza. Le convenienze vinceranno dunque la modestia¹⁹.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1802 ὁ Βασιλεῖου φέρνει καὶ πάλι σὲ ἐπαφὴ τὸν Κοραῖ μὲ τὸν Φοριέλ· αὐτὴ τῇ φορᾷ εἶναι ὁ Γάλλος ποὺ γυρεῖει τῇ βοήθειᾳ τοῦ Ἑλλήνα. Πρόκειται γιὰ ἓνα δυσκολονόητο χωρίο τοῦ Ξενοφώντος· συγκέντρωνε πληροφορίες γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὴν Ἀθηναϊκὴ κοινωνία τότε ὁ Φοριέλ, ἀπευθύνθηκε λοιπὸν στὸν Βασιλεῖου γιὰ νὰ ζητηθεῖ ἡ γνώμη τοῦ Κοραῖ. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Κοραῖ σώθηκε μαζί μὲ τὸ συνοδευτικὸ γράμμα τοῦ Βασιλεῖου πρὸς τὸν Φοριέλ, ποὺ βρισκόταν πάντα στὸ Meulan. Γράφει λοιπὸν ὁ Κοραῖς στὸν Βασιλεῖου.

Mon cher ami,

On ne peut se tirer de ce maudit passage de Xénophon, qu'en supposant qu'il propose de faire une espèce d'emprunt forcé, pour former un fonds ou une banque nationale (ἀφορμὴν). Il règle cet emprunt depuis 10 jusqu'à 1 mine, selon les facultés de chaque citoyen, et selon le taux des contributions qu'il payait déjà à l'état. Si les intérêts qu'il conseille de donner aux actionnaires sont égaux pour tous et par conséquent injustes, cette injustice n'est qu'apparente. Car la première classe des contribuans ou des actionnaires, qui étaient par conséquent les plus riches, recevaient pour leurs dix mines (qui font 6000 oboles) trois oboles par jour ce qui fait par an Attique de 360 jours 1080 oboles. Il appelle cet interet, presque de 20 pour 100

19. Δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Α. de Gubernatis, *Lettere di Manzoni* Μιλάνο 1881, 19. Μοῦ τὸ ὑπέδειξε, ὥπως καὶ ἀρκετὲς ἀκόμη πληροφορίες ποὺ χρησιμοποιοῦ ἐδῶ, ὁ κ. Φ.Η. Ἡλιού.

Γιὰ τὶς σχέσεις Φοριέλ-Μαντσόνι, βλ. κυρίως D. Christesco, *La Fortuna di A. Manzoni*, Παρίσι 1943., ὅπου καὶ βιβλιογραφία σχετικῇ.

(σχεδὸν ἐπίπεμπτον) *parcequ' en effet, pour être précisément ἐπίπεμπτον, au lieu de 1080 il fallait 1200 oboles. Il ajoute ναυτιζόν, ce qui veut dire que cet intérêt équivalait à celui qu'on tirait des prêts maritimes. Cela n'est pas tout à fait exact. Le prêt maritime rapportait 22 $\frac{1}{2}$ jusqu'à 30 pour 100, ainsi que je l'ai noté d'après Démosthène (contemporain de Xenophon) dans mes notes sur les Caract. de Theophr. p. 294. Mais Xenophon vous répondra que c'était la première classe des citoyens qui était ainsi imposée, et que d'ailleurs si le profit qu'ils retiraient de cette imposition, était moindre que celui que leur rapportait [le] prêt maritime, ils avaient en recompense l'avantage de ne point exposer leurs capitaux au dangers de la mer, καὶ ταῦτα ἐν πόλει, ὃ δοκεῖ τῶν ἀνθρωπίνων ἀσφαλεστατόν τε καὶ πολυχρονιώτατον εἶναι. En voila pour la première classe, les capitalistes.*

Venons à la seconde. Si l'état eut offert à cette classe le même intérêt de 20 pour cent ἐπίπεμπτον, c'est à dire 600 oboles au particulier qui aurait prêté 5 mines (ce qui fait 3000 oboles) cela eut été une véritable injustice; puisque ce particulier aurait pu trouver dans le prêt maritime jusqu'à 30 pour 100 de bénéfice. Il fallait donc pour encourager les prêteurs de cette classe, leur donner aussi pour 5 mines de capitale la même somme de 1080 oboles, ce qui fait plus que 33 $\frac{1}{3}$ pour 100 πλεῖον ἢ ἐπίτριτον, car pour être précisément ἐπίτριτον, il fallait 1000 oboles.

Pour concevoir l'énorme disproportion dans l'intérêt que recevait la troisième classe; disproportion d'autant plus singulière que cette classe n'avait pas même en sa faveur le prétexte du prêt maritime, au quel ses facultés ne lui permettaient point de prendre part : pour concevoir, dis-je, cela il faut se rappeler, que cette classe comprenait tous les sans culottes d'Athènes; et que dans une Démocratie sur tout dans la Démocratie d'Athènes telle qu'elle était du temps du Xénophon, il était reçu en principe qu'il fallait favoriser la canaille. Or celui qui avait une mine c'est-à-dire 600 oboles à prêter à l'état, recevant 3 oboles par jour, avait de quoi se nourrir. Cette somme montait encore à 1080 oboles par an, ce qui fait près de deux mines ἐγγὺς δύο μυαῖν; car les deux mines font 1200 oboles. Je vais à présent vous transcrire le texte avec quelques petites corrections nécessaires. κτήσιν δὲ ἀπ' οὐδενὸς ἂν οὕτω καλὴν κτήσαιοτο ὥς εἴπερ (il paraît qu'il faut lire κτήσαιντο ὥσπερ) ἀφ' οὗ ἂν προτελέσωσιν εἰς τὴν ἀφορμὴν. ᾧ μὲν γὰρ ἂν δέκα μυαῖ εἰσφορὰ γένηται, ὥσπερ ναυτικὸν σχεδὸν

ἐπίπεμπτον αὐτῷ γίγνεται, τριώβολον τῆς ἡμέρας λαμβάνοντι· ὃ δὲ γ' ἂν πέντε μναῖ, πλείον ἢ ἐπίτριτον. οἱ δὲ γε πλείστοι Ἀθηναίων πλείονα λήφονται κατ' ἐνιαυτὸν ἢ ὅσα ἂν εἰσενέγκωσιν· οἱ γὰρ μνᾶν προτελέσαντες, ἐγγὺς δυοῖν μναῖν πρόσοδον ἔξουσιν κτλ. *ce qui traduit littellement signifie: «Ils ne peuvent avoir un meilleur revenu, que celui qu'ils retireraient des avances (προτελέσωσιν) qu'ils auront faites pour la formation de ces fonds (ἀφορμήν). Celui qui aura contribué pour dix mines, en recevant trois oboles par jour, jouira d'un revenu presque égal à l'intérêt maritime, qui consiste dans la cinquième partie du capital par an. Celui qui n'aura déboursé que cinq mines, aura pour intérêt plus que le tiers du capital: et il se trouvera que la plupart des citoyens d'Athènes auront au bout de chaque année un intérêt au delà de la somme contribué; car ceux qui auront avancé une mine, auront un revenu annuel de près de deux mines».*

Voilà, mon cher ami, tout ce que je puis vous dire sur ce passage. Si vous en êtes content, vous pouvez le communiquer à M^r. Fauriel. Mais surtout conseillez-lui de se procurer la traduction Allemande, dont je vous ai envoyé ce matin la notice. Excuser mon griffonage, καὶ μέγα χαῖρε! Χαίρετω δὲ καὶ ὁ σὸς φίλος!

Ὁ Βασιλείου πάλι, μαζί με τὴν ἀπάντηση τοῦ Κοραῆ ἔστειλε κι ἓνα δικό του γράμμα στὸν Φοριέλ (12 Αὐγούστου 1802)²⁰.

20. Καὶ τὰ δύο γράμματα εἶναι ἰδιόγραφα. Βρίσκονται στὰ χαρτιά τοῦ Fauriel στὸ Institut de France, στὸν φάκελο τῆς ἀλληλογραφίας του (No 2327, ἀρ. 15α καὶ 15β). Πρωτομνημονεύονται ἀπὸ τὸν Sainte-Beuve, ὁ.π., 202. Πβ. P. et V. Glanchant, *Lettres à Fauriel*, Παρίσι 1902, 36. (Σημειῶνω πὼς στὸ τελευταῖο αὐτὸ βιβλίο ἀναγράφεται ὅτι στὸ ἀρχεῖο Fauriel βρίσκεται καὶ ἡ ἀλληλογραφία του μετὰ τὸν Μουστοξύδη· δὲν περιλαμβάνεται ὅμως σήμερα στὸν φάκελο ἀλληλογραφίας, πβ. Ibrovac, ὁ.π., 121 - 122. Ἡ Ἀγάθη Νικοκάρουρα, Ὁ Μουστοξύδης καὶ ἡ Παιδεία, Κέρκυρα 1965, 105, ἀναφέρει ἀλληλογραφία Φοριέλ-Μουστοξύδη στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μπολόνιας:

Autografi raccolti da Cipr. Pal-loti, XXII). Τὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ, δίφυλλο 0,21 × 0,18, δίχως ἡμερομηνία ἢ διεύθυνση, χαρτὶ ὑποκόανο, χωρὶς ὑδατόσημο. Τὸ γράμμα τοῦ Βασιλείου, δίφυλλο 0,24 × 0,18, χαρτὶ ἴδιο μετὰ τὸ προηγούμενο. Στὴ ράχη: *Au citoyen Fauriel à Meulan. Dep(artmen)t de Seine et Oise*. Ὁ Ibrovac, ὁ.π. 116 - 117, χρησιμοποιεῖ αὐτὰ τὰ γράμματα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μιὰ τὰ συγχέει μετὰ ἓνα τρίτο — τὸ δημοσιεύω παρακάτω — καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διάβασε τὸ ἀν. II τῆς ἡμερομηνίας τοῦ τρίτου γράμματος σὰν ἀριθμὸ λατινικὸ, ὅπως συνηθίζεταν, κι ὅχι ἀραβικὸ· μετέγραψε λοιπὸν 1793 ἀντὶ γιὰ 1802, ἀνεβάζοντας ἔτσι ἀρκετὰ ψηλὰ τὴ σχέση Βασιλείου-

Paris le 24 Thermidor 10^e

Par la lettre que vous m'avez écrite le 22 du Cour(an)t, je vois, mon chere, que vous avez reçu le Xenophon. Vous ne me parlez pas du dernier volume d'Anacharsis que j'y avais ajouté pour l'explication des monaies, mais je presume que vous l'avez bien reçu, et que si vous n'en faites pas mention, c'est à cause de son peu d'utilité.

J'ai tout bonnement remis au comun ami Coray votre lettre et l'extrait de Xenophon, en le priant de me communiquer son opinion sur intelligence de ce passage. Je vous transmets sa réponse, qui me paroît satisfaisante.

Le projet paroît au premier aspect bizarre. Mais en se transportant à Athènes et dans les siecles reculés il faut admirer la beauté de l'ame de Xénophon. Les riches Atheniens étoient obligés d'armer des Galeres uniquement pour le service de l'état, sans en tirer aucun revenu, ne seroient ils pas charmés de mettre des fonds pour un etablissement, qui faisoit valoir leurs capitaux? Les riches, ceux d'un etat moyen et les pauvres tiroient également 3 oboles par jour, et cela paroît injuste, vu l'inegalité de la mise des capitaux. Mais les pauvres vivoient de cette rente, ceux d'un état moyen faisoient très avantageusement valoir leurs capitaux, et les riches n'avoient pas à se plaindre. Plut à dieu que des pareils etablissements fassent applicables à des grands Etats.

Le paradoxe sur le produit des vaisseaux de guerre cesse, lorsqu'on considère que Xenophon conseille à l'etat de fabriquer des batiments à noliser sur caution. Autre arrangement peut être aussi difficile à appliquer aux grands Etats, à cause de la confusion et des abus, qui en resulteroient.

Je vous envoie la traduction allemande du traite que Coray m'avoit indiqué, et qu'il croit propre à donner quelques lumieres sur l'article en question. Vous observerez que Mr Zeunius[?] saute par dessus les difficultés dans la traduction du passage et ne donne aucun eclaircissement dans les notes qu'il met après; mais de ce qu'il dit dans les notes précédentes, il resulte que Coray a bien deviné, je pense.

Un Epirote ne differe pas beaucoup d'un Tatare. Vous savez

Φοριέλ. Ὡς σημειώσουμε ἀκόμη πὺς τὸ ἐπίμαχο χωρίο τοῦ Ξενοφώντος εἶναι ἀπὸ τοῦς Πόρους, III, 9. Οἱ

διορθώσεις ποὺ πρότεινε ὁ Κοραΐς ἔχουν εἰσυχθεῖ, ἀπὸ ἄλλους φυσικά δρόμους, στὶς σημερινές ἐκδόσεις.

que les anciens avoient placé l'achéron, le Cocyte, et tous les conduits du Tartare vers l'Épire, preuve que de tous tems les habitans n'étoient pas les gens les plus policés. Il y a long tems, il est vrai, que je suis sorti du pays, mais je n'ai pas eu le bonheur de ressembler au Scythe Anacharsis. Ayez de l'indulgence pour mes imperfections. Salut & amitié

Basili.

P.S. C'est d'après le texte de Xenophon même, que le (c'itoye)n Coray suppose l'année Athenienne de 360 jours. C'est bien desolant, il est orai, que la puissance se manque de la raison et de la justice. C'est ia honte des Athèniens que les projets de Xenophon soient restés sans exécution. Mais il y a toujours de la magnanimité, a chercher la verité, et l'utile, il est toujours beau d'indiquer les moyens pour les mettre en pratique. Qu'il sait s'il ne viendra pas un jour le temp d'en profiter.

Je suis passé passé chez M. Condorcé pour y laisser la presente et le livre allemand, dont il est question dans la lettre, ayant scû qu'il n'y a occasion qu'une seule fois par semaine j'y [φθαζόμενο] tente-ment le livre et je remets ma lettre à la porte.

Λίγους μήνες αργότερα ό Βασιλείου εγκαταλείπει τὸ Παρίσι. Θὰ περάσει ἀπὸ τὴ Λυὸν, τὴ Γενεύη, γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ τέλος γιὰ χρόνια στὴ Βιέννη — ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1803 ἕως τὸ 1817. Στὴ Λυὸν ἀκριβῶς τὸν ἐπρόλαβε ἓνα σημεῖωμα ποὺ τοῦ εἶχε ἀπευθύνει ὁ Φοριέλ· ὁ Βασιλείου ἀπαντάει (24 Ὀκτωβρίου 1802), μιὰ θερμὴ φιλία διαφαίνεται καὶ στὸ ἀποχαιρετιστήριό γράμμα. Ἡ κυρία Condorcet, ἡ κυρία Beccaria, δυὸ ἄλλοι φίλοι κοινοί, ὁ Augustinis καὶ ὁ Smith (ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ τοὺς ἐντοπίσω), ἡ ὑπόσχεση γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀλληλο-γραφίας καὶ ἐλπίδες γιὰ μιὰ καινούρια συνάντηση, ποὺ δὲν ἔμελε ὅμως νὰ πραγματοποιηθεῖ²¹.

Lyon le 2 Brum(ai)re 11^e

Monsieur Fauriel à Paris

J'ai reçu en arrivant ici le billet, que vous m'avez adressé à Paris

21. Καὶ αὐτὸ τὸ γράμμα βρίσκεται στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Fauriel στὸ Institut de France, ὁ.π., ἀρ. 15γ. Μφ. 0,24 × 0,18· γραμμένο ἀπὸ τὴ

μία πλευρὰ καὶ διπλωμένο. Στὴ ράχη : *Au Citoyen Claude Fauriel, à Paris.* Ἱχνη σφραγίδας.

le 16 Vend(émiai)re. Nous nous somes manqués plus d'une fois. La veille de mon départ je comptois venir vous faire mes adieux. Mais Me Beccaria m'a dit que vous etiez retourné à Meulan. Effectivement il fait le plus beau tems pour la campagne. Je compte rester ici 20 ou 30 jours, avant d'aller former mon etablissement à Vienne. Si mes projets se realisent, j'espère revoir la france et Paris pour les affaires de mon comerce. Mais partout où je serais, je me rappellerai toujours avec le plus grand plaisir de vos bontés pour moi. Je ne manquerai pas de vous donner de mes nouvelles. Et si je puis vous être de quelque utilité, disposez de moi à vos grès. Presentez mes respects, je vous prie à Madame C. Si elle a quelque comission à me donner, ici ou à Vienne je l'exécuterai avec le plus grand plaisir.

J'ai trouvé ici une lettre de notre comun ami Mr Augustinis. Il me promets de cultiver notre correspondance. Si vous avez de nouvelles de Mr Smith, vous m'obligerez en m'en faisant part. Je veux lui ecrire d'ici pour affaire de comerce.

En attendant vos agreables nouvelles je vous salue de coeur.

Alexandre Basili

Rue Basse Ville No 144

à Lyon

Λίγο καιρό αργότερα (13 Μαρτίου 1803), ο Κοραΐς ειδοποιεῖ τὸν Βασιλείου πὺλ βρίσκειται ἀκόμη στὴ Λυόν, πῶς ὁ Φοριέλ ἐπέστρεψε τὸν δανεισμένο Ξενοφῶντα· ἄλλα σχόλια δὲν συνοδεύουν τὴν εἰδηση²². Σ' ἓνα μήνα περίπου θὰ τοῦ στείλει τὸ βιβλίο αὐτὸ μαζί μὲ πέντε ἄλλα, πάντα χωρὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὰ νέα τοῦ Φοριέλ.

Οἱ σχέσεις τοῦ Κοραΐ μὲ τὸν Γάλλο φιλόλογο δὲν φαίνεται νὰ συσφίχτηκαν ποτέ. Ἄς προσέξουμε μιὰ λεπτομέρεια· στὸ γράμμα γιὰ τὸν Ξενοφῶντα ὁ Κοραΐς ἀποκαλεῖ τὸν Φοριέλ «ὁ σὸς φίλος». Κάπως διαφορετικὰ παρουσιάζει τὸ πράγμα ὁ Βασιλείου, «notre ami commun» ὀνομάζει τὸν Κοραΐ²³. Ἡ διαφορὰ στὶς ἐκφράσεις ὀφείλεται ἄραγε σὲ δεδομένα πὺλ ἀγνοοῦμε, ἢ ἀπλῶς ὁ κοινωνικὸς Βασιλείου προσπαθεῖ νὰ συνδέσει ὅσο γίνεται τοὺς σοφοὺς φίλους του; Νομίζω πῶς πρέπει νὰ

22. Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, 2, 63.

23. Ὁ Sainte-Beuve ὅ.π. 202, προχωρεῖ περισσότερο: βάζει τὸν Βασιλείου νὰ γράφει «Notre bon ami Coray, qui vous aime et vous estime

infiniment». Ἀνοίξε ἔτσι τὸν δρόμο σὲ μιὰν ὑπερεκτίμηση τῶν σχέσεων Κοραΐ-Φοριέλ, πὺλ δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ὅσα γνωρίζουμε.

κλίνουμε πρὸς τὴ δεύτερη ἐκδοχή. Κοραῆς καὶ Φοριέλ ἔζησαν στὸν ἴδιο χῶρο· κοντὰ στὸν Βασιλείου συναντᾶμε ἐκεῖνα τὰ χρόνια κι ἄλλα κοινὰ καὶ στοὺς δυὸ ὀνόματα, ὥπως τὸν Cabanis καὶ τὸν Hase²⁴, ἀλλὰ τίποτα δὲν βεβαιώνει κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰν ἀπλὴ γνωριμία.

Ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1803 ὁ Βασιλείου βρίσκεται πιά στὴ Βιέννη. Φαίνεται πὼς δὲν κράτησε ἀλληλογραφία μὲ τὸν Φοριέλ, πρόστρεξε λοιπὸν στὸν Κοραή. Ὁ τελευταῖος ἀπάντησε ἀρκετὰ ἀδιάφορα (1η Ἰουλίου 1804): «Τὸν Fauriel εἶναι χρόνος ἀφ' οὗ δὲν τὸν ἴδον. Δὲν ἐξεύρω τί κάμνει, μήτε ἂν κρατῇται ἀδιαλείπτως εἰς τῆς Καλυψοῦς τὴν νῆσον»²⁵.

Ἡ ἀναχώρηση τοῦ Βασιλείου ἀπὸ τὸ Παρίσι μείωσε τὶς πιθανότητες ἐπαφῆς. Ἀπὸ τὸ 1804 καὶ ὕστερα, δὲν συναντᾶμε πιά πουθενὰ οὔτε μνεῖα, οὔτε ἔστω ὑπαινιγμὸ στὰ γράμματα ἢ στὰ γραφτὰ τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸν Φοριέλ. Οἱ δύο λόγιοι ἄλλωστε ζοῦν ἀποτραβηγμένοι ὁ καθένας στὸ δικό του ἐργαστήριο, ἀφοσιωμένοι στὰ μακρόπνοια σχέδιά τους.

Ὁ Φοριέλ ζεῖ τὸν περισσότερο καιρὸ στὴν «νῆσον τῆς Καλυψοῦς», στὸ Meulan δηλαδή, μελετᾷ τοὺς στωικούς, τὶς ἀνατολικὲς γλῶσσες, τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία καὶ ποίηση τῆς νότιας Γαλλίας, ἔργο πού θὰ τὸν ἀπασχολήσει γιὰ ὅλην του τὴ ζωή. Τὰ τεκμήρια γιὰ νὰ στηρίξουμε ἓνα ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία λείπουν ἕως τὸ 1820. Ἐνδιάμεσα ὑπάρχει βέβαια ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Μουστοζύδη, μαρτυρημένη τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1809²⁶. Ὁ Μουστοζύδης θὰ μείνει ὡς τὸ τέλος ὁ πιὸ κοντινός του ἀπὸ τοὺς νεοέλληνες· ἡ κοινὴ γνωριμία μὲ τὸν Manzoni ἀποτελοῦσε ἐδῶ τὸν συνεκτικὸ κρίκο.

Φαίνεται πὼς τὸ ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης ἔδωσε μιὰν ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἀναζωπυρωθεῖ τὸν ἐνδιαφέρον του· ἓνα ἀχρονολόγητο δελτάριο τοῦ Ν.Σ. Πίγκολου²⁷, πού πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸν Ἰούλιο

24. Γιὰ τὸν σύνδεσμο τοῦ Cabanis μὲ τὸν Κοραή, βλ. Ἀλληλογραφία, 2, 422 καὶ Λόγιος Ἑρμῆς, 1819, 644. Ὅσο γιὰ τὸν Hase, βλ. Michel Bréal: *La Jeunesse de Ch. B. Hase*, «Revue des deux Mondes» 56 (1883) 358 καὶ I. Καλιτσουνάκη, Ἀ. Κοραῆς καὶ K.B. Hase, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 8 (1933) 49 - 70 ὅπου καὶ οἱ συμπληρώσεις τοῦ Σ.Β. Κουγέα.

25. Ἀλληλογραφία, 2, 168.

26. J.B. Galley, ὁ.π. 161.

27. Ἀδημοσίευτο, ἀλλὰ χρησιμοπονημένο μὲ κάποιες παρανοήσεις ἀπὸ τὸν Ibrovac, ὁ.π. 126.

Ὁ Πίγκολος, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, στὴ νεκρολογία του γιὰ τὸν Φοριέλ ἔγραφε: «πρὸς δὲ τοὺς Ἕλληνες ἔτρεφεν ἐξαίρετον ἀγάπην, γνωρίσας ἔκπαισι τὸν ἀοίδιμον Κοραῆν καὶ τὸν φιλόπατριν Ἀλέξανδρον Βασιλείου. Ὅθεν, μετὰ τὴν ἐκρηξίν τοῦ ὑπὲρ ἐλευθερίας πολέμου ἐσπούδασεν ἀμέ-

τοῦ 1821, φανερώνει πῶς ὁ Πίγκολος τοῦ δίδασκε τὰ νέα ἑλληνικά. Γιὰ ἀναγνωσμάτιο χρησιμοποιεῖται ὁ Περραιβὸς ἀλλὰ καὶ τὸ Σάλπισμα Πολεμιστῆριον τοῦ Κοραΐ· ἓνας καινούριος ἐμπιστος βρίσκεται πάλι πὺθ κοντὰ στὸν Φοριέλ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Κοραΐ. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο ἄλλωστε τοῦ Φοριέλ διαπιστώνουμε πῶς δὲν ἦταν αὐτὸ τὸ μόνο κοραϊκὸ κείμενο ποὺ μελέτησε ὁ Γάλλος. Ἡ ἐμμετρὴ μετάφραση τοῦ Κοραΐ ἐνδὲς δημοκρατικοῦ τετράστιχου (περασμένη στὶς σημειώσεις τοῦ Βίου τοῦ Βρούτου ἀπὸ τὸν Πλούταρχο) ἀντιγραμμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Φοριέλ, μαζὶ μὲ τὸ δεῦγμα μετάφρασης ἀπὸ τὸν Περί Στεφάνου τοῦ Δημοσθένους (δημοσιευμένο στὰ προλεγόμενα τοῦ Πλούταρχου καὶ στὸν Λόγιο Ἑρμῇ)²⁸, δείχνουν πῶς τὰ νεοελληνικά τὰ ἔμαθε ἀπὸ λόγιους τοῦ κοραϊκοῦ κύκλου.

Ὁ ἴδιος ἄλλωστε αὐτὸς κύκλος βοήθησε τὸν Φοριέλ στὸν καταρτισμὸ καὶ στὴν ἐπεξεργασία τῆς συλλογῆς του : «Ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῶν ποιημάτων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ συλλογὴ αὐτή, προέρχεται ἀπὸ τὸν διάσημο γιατρὸ Κοραΐ, ποὺ τὰ εἶχε χαρίσει στὸν κύριο Κλονάρη· ἀπὸ αὐτὸν πῆρα ἀντίγραφα μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ κυρίου Πίγκολου» σημειώνει στὸν πρόλογό του²⁹.

Μὲ τὴν ἐκδοση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν (ὁ α' τόμος ἀρχεὺς Ἰουνίου, ὁ β' τέλη Δεκεμβρίου 1824, ἀλλὰ μὲ χρονολογία 1825)³⁰, ὁ Φοριέλ εἰσχωρεῖ ἀποτελεσματικὰ στὸν χῶρο τοῦ φιλελληνισμοῦ· ἡ συλλογὴ του δίνει μιὰν καινούριαν ὥθηση στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐνδιαφέρον. Πράξη πολιτικῆς ὑποστήριξης καθαρῇ, ταυτόχρονα ἀποφασιστικῇ συμβολῇ γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς ἀντίληψης, ποὺ τόσο τὴ ζητοῦσε τότε ἡ Εὐρώπη, τοῦ «τί ἀκριβῶς εἶναι αὐτοὶ οἱ Νεοέλληνες». Παράλληλα φυσικά, καὶ κάπως ἀνεξάρτητα, πράξη πολιτιστικῆς ἐπιλογῆς γιὰ τὰ ἴδια τὰ εὐρωπαϊκὰ ρεύματα· κάτι σὰν λογοτεχνικὸ μαχηφέστο.

Ἡ εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ εἶναι γνωστὴ. Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια ὡς ποιητικὸ εἶδος πῆραν ὑψηλὴ θέσση στὴν εὐρωπαϊκὴ αἰσθητικὴ κλίμακα· συνάμα ἡ εἰκόνα τῶν Νεοελλήνων, ὅπως προβάλλει κι ἀπ' τὰ

σως νὰ γνωρίση ἐντελῶς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ πνεῦμα τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων». *Ἡ Ἑλπίς, ἐφημερίς τῶν ἀρχῶν τῆς 1' Σεπτεμβρίου* ἀρ. 165, 28 - 8 - 1844.

28. Στὴ βιβλιοθήκη Victor Cousin à la Sorbonne, ms. ἀρ. 195 σσ. 9 καὶ 69 - 70.

29. C. Fauriel., *Chants Populaires de la Grèce Moderne*, 1, Παρίσι, 1824, II.

30. Α. Δρούλια, *Γύρω στὶς πρώτες Σολωμικὲς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις, «Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδου»*, Βενετία 1974, 388.

τραγούδια, αλλά κυρίως από τὰ σχόλια ποὺ τὰ συνοδεύουν, κάλυψε ἓνα μεγάλο ποσοστὸ στὴ σύνθεση ποὺ διαμόρφωσε ἡ διεθνὴς κοινὴ γνώμη γιὰ τὸν ἐπαναστατημένο λαό. Ὁ Φοριέλ μαζὶ μὲ τὸν Πουκεβίλ ἀποτελοῦν τὶς πιὸ χρησιμοποιοιμένες πηγές γιὰ τοὺς πολυάριθμους συγγραφεῖς ποὺ δοκίμαζαν νὰ σκιαγραφήσουν τὴν «σημερινὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας».

Ἡπραγματοποίηση λοιπὸν τῆς ἐκδοσης, ἔφερε τὸν Φοριέλ καὶ τὸν Κοραῖ πλάι πλάι στὸν ἴδιον ἀγώνα. Γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ στάση τοῦ τελευταίου ἀπέναντι στὴ συμβολὴ τοῦ συλλέκτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, εἶναι ἀναγκαία μιὰ ἀναδρομὴ στὶς προσλαμβάνουσες τοῦ Κοραῖ γιὰ τὸ θέμα, πρὶν ἀκόμα τὸ βιβλίον τοῦ Φοριέλ διαμορφώσει ἀντιλήψεις καὶ δημιουργήσει καταστάσεις.

Πρώτη — ὅσο ξέρω — φορὰ ἀντιμετωπίζει ὁ Κοραῖς θέμα δημοτικῶν τραγουδιῶν στὰ 1788. Δὲν τὸ θέτει ὁ ἴδιος· τὸ ἔναυσμα προέρχεται ἀπὸ τὸν Γάλλο φίλον του Clavier, ὁ ὁποῖος, μόλις ἔμαθε τὴν ὕπαρξιν τοῦ Σμυρναίου Πρωτοψάλτη γύρεψε τὴ χάριν νὰ τοῦ σταλθοῦν γιὰ δεῖγμα ὀρισμένα τραγούδια. Οἱ περιηγήσεις τοῦ Guys, ὅπου οἱ Ἕλληνοὶ χοροὶ καὶ ἡ μουσικὴ ἐπαινοῦνται ξεχωριστά, μάλιστα οἱ σχετικὲς περιγραφές ἀπὸ τὴν Ἑλισάβετ Λομάκκα-Chénier ἦταν πρόσφατο ἐρέθισμα (ἡ τρίτη ἐκδοσὴ τοῦ Guys ἔγινε τὸ 1783) ποὺ ἐξηγεῖ εὐκόλως τὴν περιέργειαν τοῦ Γάλλου³¹. Τὴν ἀντίδραση τοῦ Κοραῖ τὴν παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ ἔστειλε (20 Δεκεμβρίου 1788) στὸν Πρωτοψάλτη, μεταβιβάζοντας τὸ αἶτημα. Φαίνεται ἐκπληκτος καὶ κάπως σὲ δύσκολη θέση — συνάμα προσθέτει καὶ τὶς συμβουλές ποὺ θεωροῦσε ἀπαραίτητες : «Τὸ νόστιμον ὅμως εἶναι ὅτι ἀκούσας τὸ ὄνομα τοῦ μουσικοῦ, μὲ παρκαλέσας νὰ σὲ γράψω νὰ μὲ πέμψῃς μερικὰ τραγούδια ρωμαϊκά, σημειωμένα μὲ τὰ σημεῖα τῆς μουσικῆς τῶν Εὐρωπαίων. Ὅθεν, φίλε μου, παρακαλῶ σε νὰ ἐκλέξῃς τρία ἢ τέσσερα τραγούδια πολιτικά, τὰ ἡδονικώτερα, καὶ τοιαῦτα ὅπου νὰ μὴν ἔχωσι λέξεις τούρκικας ἢ καὶ ὅσον εἶναι δυνατὸν ὀλίγας, ἐπειδὴ καὶ αὐτὸ εἶναι αἰσχύνῃ τῶν δυστυχῶν Ρωμαίων(...). Αὐτὰ λοιπὸν τὰ τραγούδια, θέλει εὖρης κανένα μουσικὸν Εὐρωπαῖον, νὰ τὰ τραγουδήσῃς ἔμπροσθέν σου, διὰ νὰ τὰ βάλῃ αὐτὸς

31. Ὁ Clavier ἀργότερα σκόπευε νὰ ἐκδόσῃ τὰ κατὰλοιπα τοῦ Guys. Βλ. Ἰφ. Ἀναστασιάδου, Ὁ Φιλέλ-

λην Γάλλος περιηγητὴς Π.Α. Γκιές, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 47 (1972) 130.

εἰς σημεῖα μουσικῆς ἰδικῆς των, ἔπειτα νὰ σὲ τὰ τραγουδήσῃ διὰ βεβαιωθῆς ἂν ἐμιμήθῃ καλῶς τὸν ἦχον. Τὸν μουσικὸν θέλῃ σὲ τὸν εὖρη ὁ Δόμιнос (...), καὶ παρκαλῶ σε νὰ τὸ κάμῃς ἐξάπαντος δι' ἀγάπην μου. Καὶ δύο μόνον τραγούδια, νομίζω, εἶναι ἀριεστά· μόνον νὰ εἶναι ὀρθῶς γραμμένα(...). "Ἴδε τίνι τρόπῳ ἔχεις νὰ μ' ἐλευθερώσῃς ἀπ' αὐτὸ τὸ βάσανον»³². Τελικὰ ὁ Πρωτοψάλτης ἔστειλε τὰ τραγούδια, καὶ ὁ Κοραῆς δὲν σχολίασε τίποτα περισσότερο. Σημειώνω πῶς ἡ περιγραφή τῶν τραγουδιῶν ταιριάζει μὲ ὅτι ὀνομάζουμε μὲ τῇ σημερινῇ διαίρεσιν «φαναριώτικα» ἢ «ρίμες»· λέξεις τουρκικῆς ὑπάρχουν μονάχα στὰ εἶδη αὐτά, ἀντίθετα μὲ τὰ «κανονικὰ» δημοτικὰ τραγούδια.

Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα (1804), ἔχουμε μιὰ ποιοτικὴ κρίσιν τοῦ Κοραῆ γιὰ τὰ φαναριώτικα τραγουδάκια ποὺ συνηθίζονταν στὶς πόλεις. Ἀπαντώντας σὲ μιὰ αἴτησιν τοῦ Barbîé du Bocage νὰ τοῦ μεταγράψῃ καὶ μεταφράσῃ κάτι τραγούδια ποὺ εἶχε συγκεντρώσει ὁ Πουκεβίλ στὴν πρώτη του ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐλλαδικὸ χῶρο, ὁ Κοραῆς εἶναι κατηγορηματικὸς : «Ce qui a été traduit (...) comme vous verrez, est passablement détestable»³³. Ἡ γνώμη αὐτῇ τοῦ Κοραῆ ἦταν γνωστὴ, εἴτε καὶ κοινὸς τόπος τῆς ἐποχῆς : τὸ 1807, ὅταν ὁ Νικολόπουλος ἐπιζητεῖ μὲ κάθε τρόπο τὴν εὐνοιά του, δὲν θὰ παραλείψῃ νὰ κατηγορήσῃ «τοὺς σημερινοὺς ἀθλίους ποιητὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες παραχαράττουσι καὶ παντάπασι διαστρέφουσι τὴν ἀρμονικωτάτην σημερινὴν ἡμῶν γλῶσσαν Τουρκοχυδαῖζοντες καὶ Ἰταλοχυδαῖζοντες(...)· ἡ τοιαύτη ἀνωμαλία εἰς τὸν χυδαῖον ὄχλον φαίνεται ἡδίστη ἀρμονία καὶ εὐρυθμία»³⁴.

Πρόκειται ὥστόσο πάντοτε γιὰ τραγούδια λαϊκὰ, ποὺ οὔτε ὁ Φοριέλ, οὔτε οἱ μεταγενέστεροι τιμῆσανε μὲ φωτοστέφανο σὰν τὰ «δημοτικά», τὰ ἄφησαν πάντα στὸ περιθώριον τῶν συλλογῶν· ρίμες, φαναριώτικα, δίστιχα — αὐτὰ ὅμως τραγουδοῦσε ὁ λαὸς στὴν Πόλιν καὶ στὴ Σμύρνη, στὸ περιβάλλον ἐνὸς ἐμπόρου. Τὰ ἄλλα, τὰ τραγούδια τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν (παραλογές, κλέφτικα κλπ.) δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὰ συναντήσῃ· ἐκτὸς ἂν τὰ ἀναζητοῦσε.

Ἐκείνην ἀκριβῶς τῇ χρονίᾳ ὁ Κοραῆς βρίσκεται μπροστὰ σὲ τραγούδια ποὺ σήμερα τὰ θεωροῦμε «καθαυτὸν» δημοτικά. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση, γιὰ νὰ καταρτίσῃ ἕναν γλωσσικὸ ἄτλαντα, συγκεντρώσε τὸ ἀπαραίτητο ὕλικό· ἀνάμεσά του κι ἕνα ὑποτιθέμενο δεῖγμα τῆς γλώσσας τῶν Ἑλλήνων τῆς Κορσικῆς : Τρία τραγούδια κι ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ

32. Ἀλληλογραφία, 1, 108 καὶ 130.

34. Ἀλληλογραφία, 2, 370.

33. Ἀλληλογραφία, 2, 221.

Κατὰ Λουκὰν Εὐαγγέλιο, παραφρασμένο. Ζήτησαν ἀπὸ τὸν Κοραὴ νὰ μεταφράσει γαλλικὰ καὶ νὰ σχολιάσει τὰ κείμενα. Τὰ γεγονότα τὰ ξέρουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη πηγὴ τους, τὰ σχετικὰ ἔγγραφα³⁵, καὶ ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου (17 Δεκεμβρίου 1807) : «Ἐξευρε λοιπὸν ὅτι τὰ σταλέντα διὰ νὰ μεταφράσω ἦσαν τραγῳδία τῶν ἀποικισάντων Γραικῶν εἰς τὴν Κύρνον· ἀλλ' ὅποια τραγῳδία, φίλε; δὲν εἶχα ὁ ταλαίπωρος καιρὸν νὰ κρατήσω ἴσον, μήτε δύναμαι νὰ σὲ δώσω τώρα ιδέαν τῆς ἀθλιεστάτης καὶ ἀξιοθρηνήτου χηνωδίας αὐτῶν, παρὰ νὰ σὲ ἐνθυμήσω τὴν ἀρχὴν ἐνὸς τραγωδίου, τὸ ὅποιον ἴσως ἤκουσας εἰς τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα.

Χριστὸς ἀνέστη μάτια μου, κι' ἔλα νὰ φιληθοῦμε,

Κόψε καὶ κληῖμ' ἀπτόν ἈΣΜΑ κ' ἔλα ναὺλογηθοῦμε.

Τοῦτο, φίλε, τὸ δίστιχον εἶναι (χωρὶς ὑπερβολὴν) Ἀνακρεόντειον εἰς τὴν κομψείαν, παραβαλλόμενον πρὸς τὰ νῦν τραγῳδία τῶν ἀθλίων ἀποίκων Γραικῶν τῆς Κύρνου. Μ' ὅλον τοῦτο προσταγμένος ἀπὸ τὸν Μινίστρον (...) τὰ μετέφρασα μὲ μεγάλην ἀηδίαν καὶ ἀγανάκτησιν, καὶ μὲ σημειώσεις (ὡς ἔκδοσιν ἀξιολόγου συγγραφῆς) τὰ ἐστόλισα, ἐπειδὴ ἐζήτει ρητῶς καὶ σημειώσεις δηλωτικὰς τῆς νῦν διαλέκτου παραβαλλομένης πρὸς τὴν ἀρχαίαν. Ὅταν ἐτελείωσα τὰ σχόλια τῶν ἁσμάτων, μὲ ἤλθε λογισμὸς νὰ πληρωθῶ τὴν ἀηδίαν· καὶ ἡ πληρωμὴ ἦτο νὰ προβάλω εἰς τὴν ἀπόκρισίν μου τὰ προσηρότερα καὶ ταχύτερα μέσα τῆς παιδείας(...)»³⁶.

Φυσικὰ τίς ἰδιωτικὲς ἐτοῦτες σκέψεις δὲν τίς γνώριζαν οἱ ἀντι-κοραϊστές: γιὰ νὰ κατακεραυνώσῃ κάποιο γλωσσικὸ παράδειγμα τοῦ Κοραῆ, ὁ Νεόφυτος Δούκας τὸ χαρακτηρίζει πλάσμα «τραγωδείων Μπουκοβαλειῶν»³⁷. Ὁ Ἀλέξ. Βασιλείου, ὑπερασπίζοντας τὸν δάσκαλό του, παρακάμπτει τὴν κατηγορίαν, δὲν ἀπορρίπτει ρητὰ τὴν προέλευση τοῦ παραδείγματος³⁸, μόνον περιορίζεται, στὴν ἀπάντησή του πρὸς τὸ Δούκα, σὲ ὑπαινιγμὸ : «τὰ κατὰ σὲ (...) Ποκοβαλικά(...) παραδείγματα»

35. Π.Κ. Ἐνεπεκίδης, *Κοραῆς-Κούμας-Κάλβος*, Ἀθήνα 1967, 42-64. Τὰ τραγῳδία πού δημοσιεύει ὁ Ἐνεπεκίδης περιληφθῆκανε καὶ στὴ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ, προσερχόμενα ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ. Ὁ Ἐνεπεκίδης δὲν τὸ σημειώνει, οὔτε συσχετίζει τὰ ἔγγραφα μὲ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Κοραῆ.

36. Ἀλληλογραφία, 2, 434.

37. Νεοφ. Δούκας, Ἀπάντησις. Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου, Βιέννη, 1809, 81.

38. «Θέλουν χαρεῖν οἱ φίλοι σου καὶ οἱ ἐχθροὶ πλαντάξουν». Πρόκειται γιὰ στίχο τοῦ Σαχλίκτη βλ. G. Wagner, *Carmina Graeca medii aevi*, Λιψία 1874, 64, στ. 45 στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα.

καὶ «Ἄλλ' ἐστὶ ἀποδοκιμάζεις τὰς τοιαύτας ἐρεῖνας ὡς Ποκοβαλικάς»³⁹. Δὲν εἶναι ὅσο θὰ θέλαμε σαφεῖς οἱ φράσεις αὐτές. Δείχνουν μονάχα συγγραπτικήν εἰρωνίαν, ἢ μήπως ὑποδηλώνουν κάποια παραδοχή τῶν τραγουδιῶν στοὺς κύκλους τῆς Βιέννης;

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, στὴ Βιέννη ἀκριβῶς, πέντε χρόνια ἀργότερα θὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ πρώτη «συλλογή» ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Τὸ πῶς πραγματοποιήθηκε ἡ γερμανικῆς ἐμπνεύσεως συλλογή, τὸ ξέρουμε ἀπὸ ἀρκετὲς πηγές (ποὺ ὥστόσο δὲν ἔχουν συσχετισθεῖ ὅλες σὲ μιὰ σύνθεση): ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει εἰδικὰ ἐδῶ, εἶναι πῶς μόλις καταρτίστηκε ἀπὸ τὸν Θ. Μανούση ἡ πρώτη αὐτὴ συναγωγή, ὁ Βασιλείου φρόντισε νὰ στείλει — ἢ νὰ σταλθεῖ — ἓνα ἀντίγραφο καὶ στὸν Κοραῖ. Ὁ Κοραῖς δὲν δυσανασχέτησε: «Τὰ Βοκοβαλικά ἄσματα ἔκαμες καλὰ νὰ μὲ τὰ στείλῃς· ἀλλ' οὐδ' αὐτὰ καιρὸν ἔλαβ' ἀκόμη ν' ἀναγνώσω. Τοῦτο μόνον ἐπαρτήρησα μ' εὐχαρίστησιν, ὅτι δὲν εἶναι ὁμοιοτέλευτα» ἀπαντοῦσε στὸν Βασιλείου στίς 21 Νοεμβρίου 1816.

Ὡστόσο, εἴτε τὰ διάβασε ποτέ, εἴτε ὄχι, πάντως δὲν τὰ κράτησε κοντά του. Τὰ παρὰχώρησε (πότε ἀκριβῶς δὲν τὸ διαπιστώνω) στὸν Χριστόδουλο Κλονάρη. Ἡ ἀφάνεια στὴν ὁποία περιέπεσε ἡ συλλογὴ γιὰ καιρὸ, ἀνησύχησε τὸν συντάκτη της, τὸν Θ. Μανούση, ὁ ὁποῖος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παπασιλιώτης, «ἔγραψεν καὶ δευτερον τῷ ἐν Παρισίοις Πικκόλω, ἕνα μάθη περὶ τῆς συλλογῆς»⁴⁰. Μὲ τὴ μεσολάβηση λοιπὸν τοῦ Πικκόλου, ὅπως ἄλλωστε ξέρουμε, ἔφτασαν τελικὰ τὰ τραγούδια στὸν μελλοντικὸν τοὺς ἐκδότη, τὸν Φοριέλ.

Αὐτὰ στὸ Παρίσι. Στὴ Βιέννη ὅμως καὶ στὴ Γερμανία, ἂν ἡ συλλογὴ δὲν τυπώθηκε στὴν ὥρα της, ἔκαμε ὅμως τὴν τροχιά της: Ὁ Haxthausen τὴν περιέφερε στοὺς λόγιους κύκλους, ποὺ ἦταν ὥριμοι νὰ τὴν ἀποδεχτοῦν. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λαϊκὴ ποίηση ἦταν ἐκεῖ ἔντονο· σημειώνω τὴν ἀνάλογη συλλογὴ τῶν σέρβικων τραγουδιῶν. Ὁ Herder, ἀπὸ τοὺς πρωτοστάτες τοῦ λαογραφικοῦ κινήματος, στὴ δευτέρη ἐκδοσὴ τῆς ἀνθολογίας του εἶχε προγραμματίσει χῶρο καὶ γιὰ ἓνα νεοελληνικὸ τραγούδι⁴¹.

39. Ἐπιστολὴ Ἀλέξανδρου Βασιλείου πρὸς Νεόφυτον Δούκαν, Βιέννη 1809, 51 καὶ 50. Πβ. σχετικὰ Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 1977, 63.

40. Στὴ νεκρολογία γιὰ τὸν δάσκαλό του, ἐφ. «Ἀθηνᾶ», 8-11-1858. Οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχει ὁ Παπα-

σιλιώτης πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Μανούση, ὅπως συνάγουμε κι ἀπὸ χαρακτηριστικὸ λάθος· ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ θεωρεῖται τυπωμένη στὰ 1816, ἡ παραδρομὴ ἐνισχύει τίς πιθανότητες προφορικῆς γνώσης τῶν περιστατικῶν.

41. Τὴν πληροφορία τὴν παίρνω

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐκδότες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, Φαρμακίδης, Κοκκινάκης, Μανούσης, ἀλλὰ καὶ γενικότερα οἱ Ἕλληνες τῆς Βιέννης, τῆς αὐστριακῆς τότε Τεργέστης καὶ τῆς Γερμανίας, χάρη στὴ συλλογὴ τοῦ Μανούση, μὰ καὶ στὸ ἐπιτόπιο κλίμα, ἀρχίζουν νὰ προσβλέπουν μὲ ἐνδιαφέρον στὰ τραγούδια. Οἱ σχετικές τους ἀναφορὲς (ἄλλες θησαυρισμένες κι ἄλλες ὅχι) δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ· τίς μνημονεύω μονάχα γιὰ νὰ φανεῖ ὁ βαθμὸς τῆς πυκνότητάς τους : 1 Δεκεμβρίου 1816 (λίγες μέρες δηλαδὴ ὕστερα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Βασιλεῖου ποὺ μνημονεύσαμε) : ὁ Μανούσης, εἴτε ὁ Φαρμακίδης, μεταφέρει στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ Κοπιτάρ γιὰ τὸ *Researches in Greece* τοῦ W.M. Leake· σταματώντας στὴν εὐχὴ τοῦ Κοπιτάρ νὰ παρυσιαστῇ στὸ κοινὸ μὴ συλλογὴ μὲ γνήσια ἑλληνικὰ τραγούδια, ὁ Ἕλληνας τὴν ἐπιδιοκίμαζει καὶ τὴν μεταφέρει στὸ κοινὸ του. Ὁ Leake στὸ ἔργο του εἶχε δώσει κιόλας ἓνα δεῖγμα. Στὰ 1817 ὁ Κ. Ἀσώπιος (Τεργέστη) χρησιμοποιοῖ τὰ «ἡρωικὰ καὶ δημοτικὰ ᾄσματα» γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει γλωσσικὰς σημασίες⁴², καὶ ὁ Κ. Οἰκονόμος, κοντὰ στὰ ἄλλα νεοελληνικὰ δημιουργήματα συγκαταριθμεῖ καὶ τὰ «δημῶδη καὶ κοινὰ τραγῶδια» ποὺ «μαρτυροῦσι καὶ τὴν σήμερον τὴν εὐφυῖαν τῶν ἀπογόνων»⁴³. Στις 28 Ἰανουαρίου 1818 ὁ Φιλολογικὸς Τηλέγραφος δημοσιεύει ἓνα γράμμα τοῦ Κ. Σκούφου ἀπὸ τὸ Μόναχο, ὅπου μεταφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ὁ θαυμασμὸς τοῦ Γκαῖτε : «τὰ ἄσματα ταῦτα εἶναι τὸ εὐφύστερον μίγμα τῶν ἐλεγείων, λυρικῆς ποιήσεως καὶ ἐποποιίας»· τὴν πληροφορίαν τὴν εἶχε ὁ ἐπιστολογράφος ἀπὸ τὸν Thiersch. Στὸν Λόγιο Ἑρμῆ πάλι, ὁ Κοκκινάκης ἀναφέρεται στὰ «ἐθνικὰ μας τραγῶδια»⁴⁴, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιὰ τυπώνεται στὴν Βιέννη ἡ πρώτη συλλογὴ ἄγραφων τραγουδιῶν «Διάφορα ἠθικὰ καὶ ἀστεῖα στιχογυρήματα» ἀπὸ τὸν Ζήση Δαούτη.

Τὸ 1819 ὁ Φιλολογικὸς Τηλέγραφος μεταφράζοντας τὰ περὶ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδας ἀπὸ τὸν Σιπθόρπιον (Sibthorp) μνημονεύει τέσσερις

ἀπὸ τὸν Ibronac, ὁ.π. 92. Τελικὰ ἡ μεταθανάτια β' ἔκδοσις δὲν περιέλαβε τέτοιο τραγούδι.

42. Κ. Ἀσώπιος, *Μαθήματα Γραμμικῆς Γλώσσης*, Βενετία 1818, ι'. Πβ. Εὐ. Μπόγχα, *Λογίων ἡπειρωτῶν ἱστορικὰ τινὰ ἐθνημύματα* «Δ.Ι.Ε.Ε.» 22(1958) 192, 194.

43. Κ. Οἰκονόμος, *Γραμματικῶν*

ἥτοι ἐγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ', Βιέννη 1817, κθ', πβ. καὶ 148. Ὁ Οἰκονόμος ἄλλωστε κατάρτισε καὶ δική του συλλογὴ, ποὺ ἔμεινε χειρόγραφη. Βλ. Δ.Σ. Μπαλάνος, *Ἀρχεῖον Κ. καὶ Σ. Οἰκονόμου*, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 23 (1948) 416.

44. Λόγιος Ἑρμῆς, 1818, 633, 639.

φορὲς δίστιχα σχετικὰ μὲ τὰ λουλούδια⁴⁵. ὁ Ἀθαν. Σταγειρίτης δὲν ἀπαξιώνει νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ὑπαρξὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν γιὰ νὰ στηρίξῃ ἐπιχειρήματα⁴⁶. Στὸν Λόγιο Ἑρμῇ ὁ Ἀσώπιος, δημοσιεύοντας δίστιχα γιὰ παραδείγματα γλωσσικά, δηλώνει, πῶς, καὶ αὐτός, καὶ ὁ Χρ. Φιλητᾶς, θεωροῦν ἀπὸ καιρὸ «ἐπωφελεστάτην» τὴν ἔκδοση «δημῶν τραγῳδιῶν»⁴⁷. Κάποιο ἐνδιαφέρον δείχνει καὶ ὁ Χαρίσιος Μεγδάνης γιὰ τὰ «τραγῳδάκια» καὶ τὰ «μοιρολόγια», μὲ τὰ ὁποῖα οἱ «ἄδοιποροῦντες ἀλησμονοῦσι τοὺς κόπους» καὶ «οἱ λυπούμενοι ἐλαφρύνουσι τὴν θλίψιν των καὶ παρηγοροῦσι τὸ πάθος των»⁴⁸.

Τὴν ἄλλη χρονιά, 1820, ὁ Ἀνδρέας Ἀνδρεόπουλος Πελοποννήσιος, ψευδώνυμο, μᾶλλον τοῦ Φαρμακίδη, μιλάει στὸν Λόγιο Ἑρμῇ γιὰ τὰ «ἡρωικὰ λεγόμενα ἄσματα τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος, δι' ὧν ἄδονται κλέα ἀνδρῶν καὶ εἰς τὰ ὁποῖα τόσον πολὺ ἀρέσκονται οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων μας, ὥστε πλῆθος ἄπειρον στιχοργοῦσι καθ' ἑκάστην» καὶ γιὰ τὰ «ἀγροικικά, τὰ ὁποῖα εἶναι τόσον συνηθισμένα εἰς τὰς εὐθυμίας των». Κατὰ τὴν γνώμη του εἶναι ἄδικο πού παραγνωρίζονται «τουλάχιστον διότι [ἀποτελοῦν] μικρὸν σπέρμα ἐκ τοῦ ὁποῖου δύνανται νὰ βλαστήσωσι, ὡς συνέβη εἰς ὅλα τὰ ἔθνη, τελειότερα εἶδη ποιήσεως»⁴⁹. μὴ ἄποψη πού συγκλίνει δηλαδὴ μὲ τὸν κολοφῶνα τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Φοριέλ, ὅπως θὰ δοῦμε. Στὸν Λόγιο Ἑρμῇ πάλι τοῦ 1821, μεταφέρεται ἀπὸ τὸν Α[ιβέριο ;] ἡ ἐπαινετικὴ κρίση ἐνὸς Γερμανοῦ καθηγητῆ, τοῦ Fr. Bouterweck γιὰ τὴ συλλεκτικὴ προσπάθεια τοῦ Ἀσώπιου⁵⁰, καὶ τυπώνεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μουστοξύδη πρὸς τὸν Δημήτριο Σχινά, ἡ ὁποία «θα προτασσόταν σὲ μιὰ συλλογὴ τραγουδιῶν καὶ μία δι' αὐτὴν γιὰ τὴ σύγχρονη ποίηση τῶν Ἑλλήνων»⁵¹.

Ὅλη αὐτὴ ἡ κίνησις γίνεται μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Κοραΐ, χωρὶς ὥστόσο πουθενὰ νὰ συναντᾷμε κάποια τοῦ ἀντίδραση, θετικὴ ἢ ἀποθαυρυντικὴ· τὸ μόνον πού βλέπουμε νὰ κράτησε ἦταν ἡ εὐχάριστη ἐκπληξὴ γιὰ τὸ ἀνομοιοκατάληκτο. Ὁ ἴδιος ἤξερε μονάχα τὰ ὁμοιοκατάληκτα τραγούδια, κι ὅταν θέλησε νὰ παραστήσῃ ἕναν Χιώτη ποιητὴ, βάζει στὸ

45. Φιλολογικὸς Τηλέγραφος, 1819, 52, 54, 71, 76.

46. Ἀθαν. Σταγειρίτης, Ἑπειρωτικά, Βιέννη 1819, 352, 490.

47. Λόγιος Ἑρμῆς, 1819, 704, 706.

48. Χρ. Μεγδάνης, Καλλιόπη Παλινστοῦσα, ἡ περὶ ποιητικῆς μεθόδου, Βιέννη 1819, 231, πβ. 239,

281-2 καὶ 285.

49. Λόγιος Ἑρμῆς, 1820, 243-4.

50. Λόγιος Ἑρμῆς, 1821, 41-2. Βλ. καὶ Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» Εὐρετήρια, Ἀθήνα, 1976, 34 καὶ 287.

51. Andrea Mustoxidi, *Prose Varie*, Μιλάνο 1821, 213-8.

στόμα του ένα δίστιχο· έτσι ήταν τὰ ποιήματα πού ἤξερε⁵².

Φτάσαμε πιά στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα· ὁ Κοραῖς θὰ ἐντείνει τίς προσπάθειές του, ἡ «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» του θὰ συγκεράσει τὸν πολιτιστικὸ μὲ τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα. Ἐκδίδει τώρα τὰ Πολιτικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη· στὰ προλεγόμενά του θὰ ὑποτυπώσει πολλές, ποι- κίλου περιεχομένου ὑποδείξεις. Ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ γιὰ τὴ μουσικὴ ἀγω- γὴ τῶν ἐλληνοπαίδων, πτυχὴ διόλου εὐκαταφρόνητη γιὰ τὸν Κοραῖ : «Καὶ μὴ ἀπορήσῃ τις, ὅτι εἰς ἀνατροφὴν πτωχῶν παιδίων συμβουλεύω Μουσικὴν. Ἀπορον ἤθελε δικαίως φανῆν ἂν ἐσυμβούλευα τὴν τελείαν καὶ πολυδάπανον μουσικὴν. Ἀλλὰ πρῶτον, εἰς τίνα δὲν εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τοὺς πένητας, καὶ ἐξαιρέτως ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν γεωργῶν μας, πολλοὶ ἔχουν καθέννας τὴν λύραν του; Ἀρκεῖ νὰ μαθητευθῶσι τὰ τέκνα των νὰ λυρίζωσιν ὀλίγον ἁρμονικώτερα. Ἐπειτα οἱ λυρισταὶ δὲν περιο- ρίζονται εἰς μόνον τὸ ὄργανον· οὐδὲ λυρίζουν μόνον ἀλλὰ καὶ λυρφοῦν. Πόσῃν ὠφέλειαν δὲν ἤθελαν προξενήσῃν εἰς τοὺς πτωχοὺς οἱ παιδευταὶ τῶν πτωχῶν, ἂν εἰς τόπον τῶν ἀνοήτων καὶ πολλάκις ἀσέμνων τραγῳ- δίων ἐσύνθεταν διὰ τὰ πτωχὰ παιδάκια ὕμνους εἰς τὸν θεὸν καὶ τραγῳ- δια τοιαῦτα, ὅποῖα νὰ κρύπτωσιν ὑπὸ τῆς ἡδονῆς τὸ κάλυμμα ἡθικὴν τινὰ παραινέσιν!»⁵³.

Ἐχομε ὁλοκᾶθα διατυπωμένη, ὅχι ἀπλῶς τὴ γνώμη τοῦ Κο- ραῖ γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, παρὰ καὶ τὴν ἀντίληψιν πού εἶχε γι' αὐτά· τὴ στάση του ἀπέναντι σὲ μιὰ ποίηση πού δὲν φρονηματίζει, δὲν ἐκπολιτίζει, δὲν προωθεῖ τὴν παιδεία καὶ τὴν κοινωνία, τουλάχιστον μὲ τὸν τρόπο πού ἤξερε ὁ διδακτισμὸς τοῦ κλασικοθρεμμένου διαφωτι- σμοῦ. Ἡ ἀντιμετώπιση εἶναι πέρα ὡς πέρα ἀρνητικὴ.

* * *

Ἔτσι εἶχε διαμορφωθεῖ ἡ θέση τοῦ Κοραῖ ἀπέναντι στὰ «δημο- τικὰ τραγούδια» ὅταν κυκλοφόρησε ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ, δημιουργών- τας τίς τόσο θετικές, ὅσο καὶ πολλαπλές ἀντιδράσεις. Τὸ φιλολογικὸ κοινό, ὁ τύπος, τίμησαν καὶ τὴν ἐργασία καὶ τὸ περιεχόμενό της· μετα- φράσεις καὶ παραφράσεις ἀκολούθησαν ἀμέσως. Δὲν χρειάζεται νὰ τὰ ὑπομνήσουμε ἐδῶ, χρειάζεται ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε πῶς στὴ γενικὴ ἐπιδοκιμασίᾳ μετέχει καὶ ὁ πιὸ στενὸς φίλος τοῦ Κοραῖ ἐκεῖνα τὰ χρό-

52. Στὰ προλεγόμενα τῆς Δ' Πα- ψωδίας τῆς Ἰλιάδας. Βλ. Ἀ. Κοραῖ, Ὁ Παπατρέχας, ἐπιμ. Ἀλκ. Ἀγ- γέλου, Ν.Ε.Β. 1970, 105, πβ. καὶ 79.

53. Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν τὰ σωζόμενα, ἐκδιδόντος καὶ διορθούν- τος Ἀ. Κ[οραῖ], Παρίσι 1821, ριστ'.

νια, ὁ Thurot, μὲ μιὰ κρίση τυπωμένη κιόλας στὰ 1824 : Ἀναφέρει τὸ βιβλίο τοῦ Φοριέλ (μὲ τὸν τίτλο ἐλαφρά, μὰ χαρακτηριστικά, παραλλοχαγμένο : *Chants nationaux des Grecs*) κοντὰ σ' ἐκεῖνο τοῦ Πουκεβίλ γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης, ὡς τὰ πιὸ περιεκτικὰ σὲ οὐσία ἀπ' ὅλα ὅσα εἶχαν ἐμφανιστεῖ στὴν Εὐρώπη ⁵⁴.

Ἀντίθετα ὁ ἴδιος ὁ Κοραῖς ἐσιώπησε· δὲν φαίνεται νὰ ἀντέδρασε μὲ κανέναν, δημόσιο ἢ ἰδιωτικὸ τρόπο. Ἀκριβῶς λίγες μέρες μὲν κυκλοφόρησε ὁ πρῶτος τόμος, ὁ Κοραῖς γράφει (17 Ἰουνίου 1824) ἓνα μακρὺ, παραινετικὸ γράμμα στὸν Ὀδυσσεά Ἀνδροῦτσο· τὰ ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Φοριέλ γιὰ τὸν πατέρα του ⁵⁵ θὰ ἀποτελοῦσαν πρῶτης τάξεως ὕλη γιὰ φρονηματισμὸ, ὥστόσο δὲν γίνεται καμιά σχετικὴ μνεῖα. Εἴτε δὲν θέλησε νὰ ἀναφερθεῖ ὁ Κοραῖς στὸ βιβλίο, εἴτε δὲν εἶχε ἐνδιαφερθεῖ νὰ τὸ ξεφυλλίσει, τὸ συμπέρασμα μένει τὸ ἴδιο.

Ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀργότερα συναντᾶμε ἄμεσες ἀντιδράσεις ἢ κρίσεις. Στὴν ἀλληλογραφία του δὲν ἔχουμε κάπου μία προσωπικὴ γνώμη, σὲ κανέναν πρόλογο ἢ διάλογο δὲν συναντᾶμε ἔστω καὶ ὑπαινικτικὰ κάποια ἀποψη. Οὔτε φαίνεται νὰ τὸ σύστησε ὁ Κοραῖς σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ποὺ τοῦ ζήτησαν πληροφορίες γιὰ βιβλία· ἢ νὰ τὸ περιλάβε στις ἀποστολὲς βιβλίων, τίς τόσο συχνές.

Ὅτι ὅμως πιστοποιεῖ περισσότερο τὴν ἀδιαφορία τοῦ Κοραῖ γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια εἶναι ἡ ἔμμεση σιωπὴ του, δηλαδή ἡ ἀπουσία ἔστω καὶ ἐνὸς στίχου ὡς παράδειγμα σημασιολογικὸ στὸ λεξικογραφικὸ του ὕλικό, εἴτε στὰ «Ἀτακτα», εἴτε σὲ καμιά ἀπὸ τίς ἄλλες παρόμοιες συναγωγές ἢ τὰ ποικίλα γλωσσικὰ σχόλια τῶν ἐκδόσεών του — κι αὐτὸ ἐνῶ ὁ Κοραῖς συνειδητὰ χρησιμοποιοῖ τὴν προφορικὴ παράδοση· φράσεις, τοπωνύμια, παροιμίες. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπιμονὴ του γιὰ τὴν ἀνάγκη περισυναγωγῆς προφορικῶν ὕλικῶν, ἡ συλλεκτικὴ του προσπάθεια στὶς παροιμίες, καὶ μὲ πόση φροντίδα τίς χωνεύει στὸ λόγο του.

Ἀπὸ τὸ ἀποδεικτικὸ γλωσσικὸ ὕλικό λείπουν τελείως τὰ τραγούδια, ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου δὲν διαθέτει κανένα ἄλλο παράδειγμα γιὰ τὴ χρῆση τῆς λέξης. Α.χ. στὸ *κοιναρχτὸς*⁵⁶, ἔϊα μόλα⁵⁷, ἡ μαῦρος, ποὺ ἐρμηνεύεται «γάιδαρος» (4, 1832, 312)· ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη λέξη βρίσκονται μάλιστα σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τραγούδια ποὺ μετὰφρασε,

54. F. Thurot, *La morale et la politique d'Aristote*, Παρίσι 1824, LXXXIX ὑποσ.

55. Fauriel, *ὁ.π.* 1, 101 - 113.

55. Κοραῖς, *Ἀτακτα*, 4, Παρίσι,

1832, 244. Πβ. Fauriel, *ὁ.π.* 2, Παρίσι, 1825, 144.

57. *Ἀτακτα*, 2, Παρίσι 1829, 115. Πβ. Fauriel, *ὁ.π.* 2, 102, ὅπου ἀντίθετα μνημονεύεται ὁ Κοραῖς.

ὥπως εἶδαμε, στὰ 1807 ὁ Κοραῆς γιὰ τὸ γαλλικὸ ὑπουργεῖο. Φανερό πὼς οὔτε τότε ἀποδελτίωνε γλωσσικὰ τὰ τραγούδια, οὔτε ἀργότερα, ὅταν ἐκδόθηκε ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ, ὅπου, πιά, θὰ μπορούσε καὶ νὰ παραπέμψει.

Ἡ σιωπὴ αὐτὴ δὲν περιορίζεται στὶς λέξεις, ἀλλὰ ἰσχύει καὶ γιὰ κάθε ἄλλη περίπτωσι. Ἔτσι στὰ «Ἀτακτα», *λῆμμα χρόνος* (4, 1832, 69) ὁ Κοραῆς περιγράφει τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ἀθηναιο ἔθιμο τοῦ χελιδονίσματος· τὸ ἴδιο κάνει καὶ στὴν εἰσαγωγὴ του ὁ Φοριέλ γιὰ νὰ τὸ συνδέσει μὲ τραγούδια καὶ ἔθιμα ποὺ ἐπιζοῦσαν ἀκόμα μὲ «θαυμαστὴν ὁμοιότητα»⁵⁸. Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἐπιβίωσι θὰ μπορούσε εὐλόγα νὰ κεντρίσει τὸ ἐνδιαφέρον του Κοραῆ. Ἀλλὰ καὶ παντοῦ, ὅπου παρεμβάλλεται κάποια περιγραφὴ ἐθίμου, ὁ Κοραῆς προτιμᾷ νὰ τὴν πλουτίσει μὲ ἔναν ἡθικὸ ἢ πολιτικὸ σχολιασμό, παρὰ μὲ τὸ σχετικὸ τραγούδι. Ἔτσι στὸ *λῆμμα βορβόλακας*⁵⁹, λ.χ., στὸ κλήδονας· «παίγνιον δεισιδαιμονικόν» (4, 1832, 233), ἢ πιὸ χαρακτηριστικὰ στὸ, *μυρολόγιον* : «οἱ ταλαίπωροι ἄνθρωποι, ὡς νὰ μὴν ἤρκοῦντο νὰ κολακεύωσι καὶ νὰ κολακεύονται ζῶντες, ἐπενόησαν νὰ πλάσωσι καὶ Νεκροκόλακας. Τὸ μωρὸν ἔθος τοῦτο δὲν ἠφανίσθη ἀκόμη διόλου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα» (2, 1829, 255). Ἡ ἴδια ἡθικὴ διαμαρτυρία ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ *ἐξοδιάζω* : «σεμνότερον ὅμως ἦτο, καὶ εἰς τὴν ὀρθοσείαν οἰκειότερον νὰ ψάλλονται οἱ ψαλμοὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ὄχι εἰς τὸν δρόμον» (ἔ.π. 408). Λήμματα σχετικὰ μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἢ τὴν ὁρολογία του εἶτε ἀπουσιάζουν εἴτε, ὥπως στὸ *πολιτικός* (5α, 1835, 308), δὲν συσχετίζονται μὲ τὰ τραγούδια· ἡ μόνη παρέκβασι ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἐννοιολογικὴ ἐρμηνεία εἶναι πάντοτε γιὰ νὰ φρονιματίσει, ποτὲ γιὰ νὰ τιμήσει τὰ ὅποια παραδεδομένα. Μία καὶ μόνη φορὰ εἰσχωρεῖ στὸ ὕλικὸ τῶν Ἀτάκτων ἓνα δίστιχο ποὺ πιθανολογεῖται ἀπὸ τὸν Κοραῆ ὡς δημοτικὸ : «Δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀπὸ τίνα Γραικοκρωμαῖον ποιητὴν ἢ ἀπὸ ποῖον ἀδόμενον χυδαῖόν τραγώδιον εἶναι οἱ ἐξῆς στίχοι : *Τί μ' ἐρωτᾷς καὶ τί ζητεῖς νὰ μάθεις ἀπ' ἐμένα ; / Φλογίζει καὶ μαραινει με τῆς λυγερῆς ὁ πόθος*»⁶⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὑποτιμητικὸ παραλληλισμὸ, μπορούμε νὰ

58. Fauriel, *ἄ.π.* 1, XXVIII, CIV καὶ 2, 256. Καὶ ὁ Στέφανος Καραθεοδωρῆς χρησιμοποιεῖ στὰ *Εἰδύλλιά του*, Τεργέστη 1816, δύο φορές τὰ *χελιδονίσματα*· μιὰ σὲ ἔμμετρο (σ. 84) καὶ μιὰ σὲ πεζὸ λόγῳ (σ. 104-5).

59. Ἀτακτα, 2, 1829, 84, καὶ 5α,

Παρίσι 1835, 31· ἡ σχετικαστικὴ του ἀποστροφὴ χρονολογεῖται κιόλας ἀπὸ τὰ προλεγόμενα στὴν *Ὁρθόδοξον Λιδασκαλίαν* τοῦ μητροπ. Πλάτωνος, Λιψία 1782, 180. Πβ. καὶ Ἑλισδώρου *Αἰθιοπικά*, 2, Παρίσι 1804, 5, 8.

60. Ἀτακτα 4, 1832, 651. Ἡ

κρατήσουμε ἐδῶ καὶ τὸ «ἀδόμενον». Τὰ δημοτικὰ τραγούδια γιὰ τὴν ἀντίληψή τοῦ Κοραΐ δὲν εἶναι ἀκόμα κείμενα.

Πέρα ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν τραγουδιῶν, ὁ Φοριέλ θέλησε νὰ παρουσιάσει μιὰ καινούρια σύνθεση τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητας. Τὰ στοιχεῖα τῆς εἰκόνας τοῦ εἶναι πλούσια καὶ ἐναργῆ, ἐπιλέγονται ὅμως πάντα μὲ τὸ μάτι τοῦ ξένου, ποὺ ἐπιζητεῖ νὰ ὀρίσει τὴν κοινωνία ποὺ περιγράφει, μὲ βάση τὶς ὕστες διαφορὲς παρουσιάζει ἀπὸ τὴ δική του. Ὁλότελα διαφορετικὴ ἐπιλογή ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Κοραΐ στὸ «Mémoire» τοῦ 1803, ὅπου, ἀντίθετα, ἐντοπίζονταν κυρίως οἱ ὁμοιότητες στὰ στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ στὶς τάσεις· ὥστόσο ἡ εἰκόνα τῶν Νεοελλήνων προβάλλει ἀλλιώτικη ἀπὸ τὴν παραδεδομένη, καθὼς ἡ ὁπτικὴ τοῦ Φοριέλ χρησιμοποιεῖ ἄλλο πρίσμα ἀπὸ τοὺς παλιότερους περιηγητές. Ὅ,τι ἄλλοτε παρουσιαζόταν σὰν ἀμάθεια καὶ δεισιδαιμονία, τώρα ἐμφανίζεται σὰν ποιητικὴ ὕψη καὶ γραφικότητα. Στὸ κεντρικὸ μάλιστα σημεῖο τῆς σύνθεσής του, στοὺς κλέφτες καὶ τὴ δράση τους, τὰ πράγματα ἐμφανίζονται μὲ τρόπο εἰκονοκλαστικό. Καθὼς ὁ θεσμὸς καὶ οἱ φορεῖς του ἀποκοτῶν στὰ χρόνια τῆς ἐπανάστασης ἓνα ἰδιαίτερο χρῶμα χάρη στὴ συμμετοχή τους στὸν ἀγῶνα, ἀφαιρέθηκε κάθε σκιά ἀπὸ τὴ συμπεριφορά τους, καὶ τὸ καινούριο αὐτὸ εἶδωλο τοῦ κλέφτη πλουτίστηκε μὲ τὰ τραγούδια ποὺ δημοσίεψε ὁ Φοριέλ : ἔτσι ὀριστικοποιήθηκε πιά καὶ διαδόθηκε.

Ὁ Κοραῖς ὅμως παρέμεινε στὴν παλαιότερη ἀντίληψη καὶ ἐδῶ (ποὺ, ὅπως πιστεύουμε σήμερα πιά ἦταν καὶ πιὸ κοντὰ στὰ πράγματα). Ἦδη ἀπὸ τὰ 1804 σημείωνε πῶς ἡ Ἑλλάδα «δὲν εἶχε τοὺς ὑπερμαχωμένους τῆς ἰδίας ἐλευθερίας»⁶¹. Οἱ κλέφτες εἶναι ἀπλῶς ἐκείνοι ποὺ «ληστρικῶς ὁρμοῦν εἰς ἀνθρώπους, τόπους, οἴκους, πόλεις»⁶². Ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση, ὁ Κοραῖς προσπαθεῖ νὰ νοθεύσει τοὺς «ληστὲς» ὥστε νὰ μετατραποῦν σὲ πολῖτες : «Ὅστις στρατηγεῖ ληστὰς, τί ἄλλο γίνεται παρὰ ἀρχιληστής» σημειώνει στὸ περιθώριο τῆς ἐλεγείας τοῦ Τυρταίου, τὸ 1822⁶³. Ἀργότερα, τὸ 1831, συγκλίνει κάπως πρὸς τὴν καινούρια, κρυσταλλωμένη πιά ἄποψη : «Ὀλίγοι τινὲς ἐξ

γλώσσα τοῦ διστίχου μᾶς φέρνει πρὸς τὰ ἐρωτικά μυθιστορήματα· ὥστόσο δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἐντοπίσω.

61. Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικά*, 2, Παρίσι 1804, 246.

62. Ἀτακτα, 2, 1828, 290· λήμμα πατῶ, γ' σημασία : «ἐπάτησαν τὴν

πόλιν οἱ κλέπται». Πβ. καὶ *Αἰθιοπικά*, ὅ.π. 2, 1804, 166.

63. Ὁνήσανδρου *Στρατηγικόν*, Παρίσι 1822, προλεγ. ιζ'. Πβ. Ἀρριανού, *Ἐπικτήτου διατριβῶν*, 1, Παρίσι 1827, ιζ'-ιη', γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ληστής.

ήμῶν, φεύγοντες τὸν τυραννικὸν ζυγὸν ἐπρόκριναν(...) νὰ περιπλανῶνται εἰς τὰ βουνά, μὲ τὴν ἐλπίδα ν' ἀπολαύωσι καὶ ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἀναγκάζομενοι νὰ τὴν φυλάσσωσι μὲ βίαν, διὰ τὴν ὁποίαν ὀνομάσθησαν Κλέπται, δὲν ἴσχυαν οὐδ' αὐτοὶ νὰ τὴν ἐνώσωσι μὲ πατρίδα(...) 'Ελευθερία χωρὶς πατρίδα εἶναι ὀρεινὴ ἐλευθερία»⁶⁴. «'Ορεινὴ» ἐλευθερία· ἔχουμε ἄραγε ἐδῶ ὑπαινιγμὸ γιὰ τοὺς montagnards; "Ὅπως καὶ νὰ εἶναι ἡ ἀτομικὴ λύση τοῦ κλέφτη, τὸ ἀνυπότακτο ἄτομο ποὺ θὰ γοητέψει τοὺς ρομαντικούς, δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὸν Κοραή. Καὶ τὴν ἴδια χρονιά ἄλλωστε θὰ σημειώσῃ: «'Αν ἀληθῶς ἐδυστύχησαν τόσον ὥστε νὰ κατασταθῶσι πειραταὶ καὶ κλέπται(...) ἡ τυπογραφία εἶχε νὰ τοὺς διδάξῃ ὅτι ἡ κλοπὴ καὶ ἡ πειρατεία εἶναι ἔργα βαρβάρων καὶ ἀγρίων λαῶν, ὅχι ἐλληνικά»⁶⁵.

Τὴν ἀκαδημαϊκὴ χρονιά 1831 - 32, ὁ Φοριέλ, καθηγητῆς ἀπὸ τὸ 1830 στὴ Σορβόνη, διδάσκει συγκριτικὰ ἐλληνικὴ καὶ σλαβικὴ δημοτικὴ ποίηση⁶⁶. "Αν ὁ ἀπόηχος τῶν προφορικῶν μαθημάτων παραμένει συνήθως κι αὐτὸς ἄγραφος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σβύνεται μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, εἶναι μιὰ φορὰ σίγουρο, πῶς στὴν ὥρα τοὺς οἱ πανεπιστημιακὲς παραδόσεις προκαλοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔντονο ἐνδιαφέρον σὲ εὐρύτερο κοινὸ ἀπ' ὅ,τι ἔνα βιβλίο. "Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ξέρουμε πῶς τὰ ὅσα ἐδίδασκε ὁ Φοριέλ δημιούργησαν πολὺ εὐνοϊκὸ ἀντίκτυπο στὸ λόγιό ἀκροατήριό· καὶ θὰ σημειώσουμε ἐδῶ ἕνα μάρτυρα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἰδικά, τὴν κυρία Thurot, χήρα τοῦ ἀγαπημένου φίλου τοῦ Κοραή⁶⁷.

"Ὅμως, παρὰ τὸ καινούριο ἐρέθισμα, δὲν θὰ συναντήσουμε πάλι καμιάν ἀντίδραση. Εἶχε περάσει πιά τὰ ὀγδόντα ὁ Κοραής, ὥστόσο ἡ ζωτικότητά δὲν τοῦ ἀπέλιπε. Τὸ βλέμμα του πάντως ἦταν ἄλλοῦ στραμμένο· στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθερίας τῶν 'Ελλήνων ποὺ κινδύνευε τώρα ἀπὸ κυβερνήτες καὶ βασιλιάδες, καθὼς καὶ στὸ ἀπόσωμα τοῦ ἀγαπημένου του λεξικογραφικοῦ ἔργου, τῶν 'Ατάκτων. "Ἐτσι, πρέπει ὁ Γερμανὸς Θεόδωρος Kind νὰ ἦταν ὀλότελα ἀπληροφόρητος, ὅταν παρακαλοῦσε τὸν Κοραή σ' ἕνα γράμμα ποὺ δὲν τὸν πρόλαβε ἔτσι κι ἄλλῳς στὴ ζωὴ: (ἀπὸ Λιψία, 1η 'Απριλίου 1833) «'Αν δύνασαι νὰ μοὶ κοινοποιεῖς νέα τινὰ ἐθνικὰ ἢ ἄλλα τῆς νέας 'Ελλάδος ποιήματα,

64. Π. Κοντογιάννης, *Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ περὶ Δημοκρατίας*, «Ἑλληνικά» 8 (1935) 182.

65. *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ Τούρκους Ἑλλάδα*, Παρίσι, 1831, 14 - 15.

66. Τὰ μαθήματα αὐτὰ ἐκδόθηκαν μόλις τὸ 1966 ἀπὸ τὸν Ibrovac, ὁ.π. 413 - 665. Βλ. τὸ ἱστορικὸ τῶν μαθημάτων κλπ. στίς σσ. 297 - 411.

67. Ibrovac ὁ.π. 303.

πολλά μ' ἤθελες σ' ὑποχρεώνουν, ἂν ἤθελες νὰ μοὶ στείλῃς αὐτὰ κι ἂν ἐμπορεῖς δι' ἐκείνην συλλογὴν»⁶⁸.

Ὑπάρχει ὥστόσο ἐδῶ ἓνα τελικὸ σημεῖο ποὺ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε. Ὁ Κοραῖς ἀδιαφόρησε, εἶδαμε, ὁλότελα γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ. Ὅμως τὸ ἔργο βγῆκε μέσα ἀπὸ τὸν στενὸ κοραϊκὸ κύκλο· Πίγκολος, Κλονάρης, Τριαντάφυλλος, Μακρῆς — ἀκόμα καὶ ὁ Μουστοζύδης, ποὺ φρόντιζε πάντα νὰ διατηρεῖ μὲ ὅλους καλὲς σχέσεις — ἐνῶ ὁ Thurot δὲν δίστασε νὰ τὸ παινέψῃ. Ὁ Κοραῖς ἤξερε νὰ ἀντενεργεῖ ὅταν ἤθελε, δίχως νὰ ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος· ἂν λοιπὸν ἀποφάσιζε νὰ πολεμήσῃ τὸ ἔργο τοῦ Φοριέλ, δὲν θὰ ἦταν καὶ τόσο εὐκολο γιὰ τοὺς ὁπαδούς του νὰ τὸ συνδράμουν. Μᾶς λείπουν τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ξεκαθάριζαν αὐτὸ τὸ προσωπικὸ πιά θέμα· ὅμως μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πῶς ὁ Κοραῖς δὲν ἐναντιώθηκε στὰ λαογραφικὰ ἐνδιαφέροντα ὅσων τὸν προσεταιρίζονταν· ἀπλῶς δὲν συναινοῦσε. Καὶ καθὼς ἀποτελοῦσε καὶ πρακτικὰ τὸ κέντρο τοῦ κύκλου του, ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Kind δὲν θὰ ἔπεφτε ἀναγκαστικὰ στὸ κενό.

* * *

Σήμερα τὰ δημοτικὰ τραγούδια ἐντάσσονται σ' ἓναν πολιτισμὸ ποὺ προσδιορίζεται συνήθως ὡς «λαϊκός»· πολιτισμὸς ποὺ διαστέλλεται ἀπὸ τὸν ἐπίσημο ἢ γραπτό, ἀλλὰ ἐνσωματώνεται σταδιακὰ εἴτε μὲ τὴ μίμηση, εἴτε μὲ τὴ διαφύλαξη, εἴτε μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐρμηνεία. Ὁ ἐπίσημος πολιτισμὸς εἶναι διεθνὴς ἢ καὶ ἐπείσκατος· ἀντίθετα ὁ λαϊκὸς θεωρεῖται «αὐτοφυὲς» ἄρα γνησιότερος καὶ πιὸ πρόσφορος γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὸ «ἐθνικὸ εἶναι» ἐνὸς λαοῦ.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ πρωτοδιαμορφώθηκε σὰν ρεῦμα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅταν οἱ ἀνακατατάξεις ποὺ ἔφερε ἡ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν ἐξουσία, ἄγγιζαν καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ἐθνικοτήτων. Σὲ χῶρες ὅπως ἡ Γερμανία, ὅπου ἡ ὑπάρχουσα πολιτικὴ διαίρεση ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ καινούρια αἰτήματα γιὰ ἐθνικὴ ἐνότητα, ἀναζητήθηκε ἓνα ἐνοποιητικὸ πολιτιστικὸ ἀντίβαρο στὸν πολιτικὸ κατακερματισμὸ. Ὁ «λαϊκός» πολιτισμὸς θεωρήθηκε «κοινός» σὲ ὅλους τοὺς γερμανόφωνους πληθυσμούς, καὶ ὡς «αὐτόχθων» ἦταν ὁ ἀψευδὴς μάρτυς τῆς γερμανικῆς ἐνότητας. Ἡ μελέτη του, ἡ λαογραφία, ἔγινε ἐπιστῆμη ἐθνικῆ.

68. Π.Μ. Κοντογιάννης, Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι Κοραῖ καὶ πρὸς Κο-

ραῖν, «Χρονικὰ Χρονικά», 5 (1923), 172 - 3.

Ἀντίθετα, στὴ Γαλλία λ.χ., ὅπου ἡ πολιτικὴ διαίρεση συμπορευόταν μὲ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα, οἱ ἀνάλογοι προβληματισμοί, σύμφυτοι μὲ τὸν ἀνατέλλοντα ρομαντισμό, θὰ ριζώσουν σὲ διεθνιστικὲς ροπὲς καὶ θὰ γονιμοποιήσουν διαφορετικὰ τὴ στροφή πρὸς τὶς πρωτόγονες κοινωνίες. Ἡ ἐθνικὴ σιγουριὰ δὲν ἄφηνε πεδίο γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ ἐθνοκεντρικὲς τάσεις ποὺ διαμόρφωνε στὴ Γερμανία ὁ Herder· τὰ ἐνδιαφέροντα στρέφονται ἐδῶ πρὸς τοὺς ξένους λαούς, καὶ μάλιστα ὅσους βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ κύκλωμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἔως τὴ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ, καμία συλλογὴ γαλλικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν δὲν ἔχει ἐκδοθεῖ. Μόλις τὸ 1828 ὁ νεαρὸς Michelet (ποὺ ἔχει διαβάσει ἀπὸ τὰ 1825 τὸν Φοριέλ ἀλλὰ καὶ τὸν Herder), προγραμματίζει μίαν τέτοια ἐκδόση, ποὺ ὅμως θὰ ὑποσκελιστεῖ τελικὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα πλούσια ἐνδιαφέροντά του⁶⁹. Ἡ μελέτη τῆς λαϊκῆς γαλλικῆς ποιήσεως δὲν ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται — ἐκτὸς ἀπὸ μοναχικὲς καὶ ἀσυνεχεῖς περιπτώσεις — πρὶν ἀπὸ τὸ 1840⁷⁰. Ὡστόσο οἱ ξένες λαϊκὲς ποιήσεις, ἀπὸ τὸν Ὀσσιαν ἕως τὰ σέρβικα ἢ Ἰνδικὰ τραγούδια προσέλκυσαν πολὺ νωρίτερα ἓνα κοινό, ποὺ ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶχε λόγους νὰ προσέξει τὰ ἐθνικὰ του δημιουργήματα, ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὸ πρὸς ὅ,τι διέυρυνε τὸν ὀρίζοντά του.

Ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ κυφορήθηκε καὶ ἀκτινοβόλησε σ' αὐτὸ τὸ διεθνιστικὸ κλίμα, δὲν ἀντανακλοῦσε τίποτε ἐθνικὰ προβλήματα. Γι' αὐτὸ μάλιστα, ἡ ἐπιτυχία της ἂν καὶ γοργὴ καὶ ἄμεση, στάθηκε πρόσκαιρη. Παρὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ ἀκτινοβολία του, τὸ βιβλίο δὲν προχώρησε σὲ δεύτερη ἐκδόση, οὔτε συμπληρώθηκε μὲ τὸν τρίτο τόμο ποὺ εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ ἐκδότης. Ἡ ἐπόμενη συλλογὴ ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στὴ Γαλλία κυκλοφόρησε μόλις τὸ 1851. Ἐντωμεταξύ, στὴ Γερμανία εἶχαν ἐμφανιστεῖ ὀκτὼ ἐκδόσεις· δύο μεταφράσεις τοῦ Φοριέλ καὶ ἕξι καινούριες συλλογὲς μαζὶ μὲ τὶς ἀνατυπώσεις τους. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἐλληνικὰ τραγούδια δὲν ρίζωσε στὴ Γαλλία· ἡ δυναμικὴ του ἐξαντλήθηκε μὲ τὴν ἐκδόση τοῦ 1824.

Πέρα ἀπὸ τὸν φιλελληνικὸ της στόχο, ἡ πρόθεση τοῦ Φοριέλ ἦταν νὰ φέρει στὴν ἐπιφάνεια μιὰ καινούρια ποιητικὴ φλέβα, νὰ προικίσει τὴν ποιητικὴ μὲ πρωτότυπες εἰκόνες, νὰ βοηθήσει μὲ θεωρία καὶ παρα-

69. J. Michelet, *Mon Journal* (1820 - 1823), Παρίσι 1888, 323, 356, 359.

70. Henri Tronchon, *Quelques notes sur le premier mouvement folk-*

loriste en France. Voix françaises, voix étrangères, στὸ «Mélanges Baldensberger», 2, Παρίσι 1930, 296 - 311.

δείγματα τὶς ἀναζητήσεις καὶ τὶς ἀνακατατάξεις ποὺ πραγματοποιοῦνταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Τὰ παραδείγματα ἦταν τὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ὡς τότε καθιερωμένους κανόνες ποιητικὰ μοντέλα ποὺ πρόσφεραν τὰ ἑλληνικὰ τραγούδια. Ἡ ἰδιαιτερότητά τους μποροῦσε νὰ διευρύνει τὴν εὐρωπαϊκὴ αἰσθητικὴ μὲ τὴ γραφικότητα (τὸ *couleur local*), ἀξία ποὺ ὁλοένα κέρδιζε τότε βάρος, μὲ τὴν ἀπλοϊκότητα, ποὺ τὴν ἐλογάζιζαν γιὰ φυσικότητα, καὶ τέλος μὲ τὴν ἀνωνυμία τους, ποὺς ἐκτός ἀπὸ τὴν πρόσθετη χάρη τοῦ κάποιου μυστηρίου, παρέπεμπε σὲ ἕναν ὁλόκληρο λαὸ ἀντὶ γιὰ ἕνα πρόσωπο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μποροῦσαν νὰ ὁπλίσουν τὸν ρομαντισμὸ μὲ ἕνα ἀντίβαρο γιὰ τὰ κλασικὰ παραδείγματα.

Ὡστόσο ἡ παρουσία τῆς λαϊκῆς ποίησης προωθοῦσε καὶ τὴ θεωρία τῆς τέχνης : προσθέτοντας ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο ποιητικῆς δημιουργίας ἐπέτρεπε στὸν στοχαστὴ, συγκρίνοντας καὶ παραβάλλοντας τὰ δύο εἶδη νὰ ἐμβαθύνει στὴν κατανόηση τῆς φύσης τῆς τέχνης. Μολονότι ὁ Φοριέλ θεωροῦσε τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο τὴν πιὸ σημαντικὴ προσφορὰ τῆς λαϊκῆς ποίησης, ὅμως στὴ συλλογὴ του δὲν ἐπεκτάθηκε σὲ παρόμοια θέματα⁷¹.

Ὅμως τὸ ὕλικὸ τῆς ἀκριβῶς τοποθετοῦσε τὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ ποίηση σὲ πλαίσια περιθωριακά· ὁ ρομαντισμὸς χρειαζόταν πλουσιότερη παλέτα γιὰ νὰ συνθέσει τὶς εἰκόνες του — χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία τῶν «ποιητικῶν» διασκευῶν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πρωτότυπη συλλογὴ ποὺ μιμήθηκαν. Ὁ Φοριέλ ἄλλωστε, μὲ ποὺ ὑποστήριξε τὴ ρομαντικὴ τέχνη, διαμορφώθηκε, εἶδαμε, στὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν Ἰδεολόγων, καὶ ποτὲ δὲν θεώρησε πῶς τὸ ἀπλοϊκόν, τὸ ἀφελές καὶ τὸ γραφικὸ ἀποτελοῦν ἀξίες ἀνώτερες ἀπὸ ὅσες προσφέρει ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ τέχνη. Ἡ Εἰσαγωγή του στὴ συλλογὴ κλείνει μὲ μιὰν ἀποστροφή πρὸς τοὺς Νεοέλληνες : «Ἄς ξαναποκτήσουν τὴν ἀνεξαρτησίαν τους, ἄς ἔρθῃ ἡ ὥρα ποὺ θὰ μποροῦν νὰ καλλιεργήσουν μὲ τὴν ἡσυχίαν τους τὶς σπάνιες ἱκανότητες ποὺ τοὺς χάρισε ἡ φύς· τὸ καθετὶ δίνει τὴν ἐλπίδα πῶς σύντομα θὰ φτάσουν καὶ θὰ ξεπεράσουν τὸν πολιτισμὸ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Εὐρώπης(...). Θὰ ἔχουν ἐπίσης δίχως ἄλλο μεγάλες ποιητικὲς συνθέσεις, ὅπου ἡ τέχνη θὰ ἔχει πετύχει ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ πετύχει. Ἀλλὰ οἱ τόσο ὠραῖες ἐλπίδες, ἄς μὴν τοὺς κάνουν νὰ περιφρονήσουν ἕνα ἔργο ταπεινὸ καὶ εὐκόλο. Ἄς βιαστοῦν νὰ συλλέξουν ὅτι δὲν ἔχει χαθεῖ ἀπὸ τὰ λαϊκὰ τραγούδια. Ἡ Εὐρώπη θὰ τοὺς χρωστάει χάρη γιὰ ὅτι θὰ κάνουν γιὰ νὰ τὰ διατηρή-

71. Βλ. τὶς πολὺ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις του, ποὺ ὅμως ἔμειναν

στὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας τους, στὸν Ibrovac, ὁ.π., 308 - 9.

σουν, και μιὰ μέρα θὰ χαίρονται νὰ μποροῦν νὰ συσχετίσουν μὲ τὰ προϋ-
όντα μιᾶς ποίησης λόγιας καὶ καλλιεργημένης, αὐτὰ τὰ ἀπλᾶ μνημεῖα
τῆς ιδιοφυΐας, τῆς ἱστορίας, καὶ τῶν ἐθίμων τῶν πατέρων τους».

Γιὰ νὰ περάσουν τὰ δημοτικὰ τραγούδια ἀπὸ τὴν περιφέρεια στὸ
κέντρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, χρειαζόταν νὰ τονιστεῖ μιὰ ἄλλη τους
διάσταση — ἡ ἐθνικὴ. Δὲν τὴν παράλειψε ὁ Φοριέλ· ὅμως δὲν ἦταν ὁ
ἀρμόδιος γιὰ εἰσηγητὴς τῆς, οὔτε τὸ ἔδαφος ἦταν τότε κατάλληλο.
Ἀντίθετα, οἱ παλιότερες προσπάθειες στὴ Γερμανία, μολονότι σὲ ἐμ-
βρυακὸ στάδιο, καθὼς βάδιζαν πλᾶι σὲ ἐντόπιους προβληματισμούς,
ἔδωσαν τὸ ἔναυσμα στοὺς ἐκεῖ "Ἕλληνες νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ δημοτικὰ
τραγούδια ἀπὸ ἐθνικὴ ὀπτική. "Ἐτσι μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ἐν-
διαφέρον τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης, τῆς Γερμανίας, τῆς Τεργέστης.
Ἡ ἀνακοπὴ τῆς ἀνοδικῆς πορείας αὐτῆς τῆς γενιᾶς, ἡ μεταφορὰ τῶν
ἐθνικῶν προβληματισμῶν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, μὲ τὴν ἐπανάσταση,
οἱ καινούριες εὐθύνες ποὺ προκύψανε, ἀλλὰ καὶ λόγοι πῶς τυχαῖοι,
ὅπως ἡ πραγματοποίησις τῆς ἐκδόσεως ἀπὸ τὸν Φοριέλ, ἀποδυνάμωσαν
τὶς τάσεις τῆς προτοῦ καὶ ἀνθοφορήσουν.

Ὁ Κοραῆς βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸ γερμανικῆς ἐμπνεύσεως
ἐθνοκεντρικὸ κλίμα. Ἡ δική του ἀναγεννητικὴ προσπάθεια θήρευε
ἄλλες ἐπιδιώξεις. Τὸ τόσο ἐντονο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν προφορικὴ πα-
ράδοση τῆς γλώσσας ἀποσκοποῦσε στὴ βαθύτερη κατανόησις τῆς ἀρχαί-
ας ἑλληνικῆς, ὅχι σὲ αὐτοσκοπὸ. Ἡ γνώσις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν
θὰ ἀξιοποιοῦσε τὴν οὐσίαν τῆς κλασικῆς παράδοσης· ἡ ὁποία συνιστοῦσε
ἐργαλεῖο γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ἓνα ἔλλογο σύστημα στὴν κοινωνία. Τὸ δεύ-
τερο ἐργαλεῖο ἦταν ἡ φωτισμένη νεωτερικὴ σκέψις τῆς Εὐρώπης· μαζὶ
τὰ δυὸ θὰ ἔφερναν τὸν «πολιτισμὸν» στὴν Ἑλλάδα· ὅ,τι δηλαδὴ ἀποθαύμα-
ζε ὁ ἴδιος στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινωνία.

Ἡ στάσις τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὰ παραδεδομένα τοῦ ἑλληνικοῦ
κόσμου εἶναι κριτικὴ· γυρεύει νὰ τὰ ἀντικαταστήσῃ ριζικὰ, καὶ στὴ θέ-
ση τους νὰ προωθήσῃ νὰ καινούργια δεδομένα τῆς πολιτισμένης Εὐρώ-
πης. Οἱ ἀξίες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ παραμεριστοῦν·
ἀκόμη καὶ οἱ ἄνθρωποι, ὅσοι εἶχαν μεγαλώσῃ σ' ἐκεῖνον τὸν κόσμον, οἱ
«τουρκομαθημένοι», ἔπρεπε νὰ ἐκλείψουν βιολογικὰ γιὰ νὰ προβάλῃ
ἐλεύθερα ἡ νέα, εὐρωπαϊοσπουδασμένη γενιά, ἡ ὁποία θὰ ὀδηγοῦσε τὸν
τόπον στὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ τὸν δρόμον ποὺ πέρασε καὶ ἡ δυτικὴ ἀστικὴ τάξις.

Ὁ Κοραῆς ἐπρόλαβε νὰ ζήσει τὴ στροφὴ τῆς δυτικῆς ἀστικῆς τάξεως
πρὸς διαφορετικὸς προβληματισμούς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ πρωτογνώρισε.
Μιὰ παλινόρθωσις τῶν συντηρητικῶν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, καὶ στὸ

πολιτιστικό ή αντίδραση κατά τῆς αἰτιοκρατίας ἀπὸ τὸν ρομαντισμό. Ὡστόσο δὲν πχαδέχτηκε τὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία, ἀπὸ ἰδεολογία, ἴσως καὶ ἀπὸ ἡλικία, δὲν ἦταν ἕτοιμος γιὰ τέτοιου εἴδους μεταστροφές. Οἱ νέες τροπές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος πρὸς τοὺς ἀδιερυνήτους χώρους τοῦ λαϊκισμοῦ στὸ ἐσωτερικό, καὶ τῶν βαρβάρων στὸ ἐξωτερικό, ἄφησαν ἀδιάφορο τὸν Κοραῆ πού πάλευε ἀκόμα γιὰ τὸ ἀντίθετο, τὸν ἐκπολιτισμό.

Ἔμενε τὸ δεύτερο σκέλος τῆς συλλογῆς, τὸ ἐθνικό, ἡ προσφορὰ μιᾶς πανεθνικῆς ποίησης, συνεκτικοῦ κρίκου τῶν Νεοελλήνων, δηλαδὴ ἡ «ἐθνικὴ παιδεία» τοῦ Herder⁷². Ὅμως ὁ ἐλληνισμὸς τοῦ Κοραῆ δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀκόμα ἀπὸ τέτοια ἀντιστηρίγματα. Χρειάστηκε ἡ ἀπογοήτευση τοῦ στενοῦ χώρου ὅπου ἐγκλωβίστηκε τὸ ἐλλαδικὸ βασίλειο, χρειάστηκε νὰ συνειδητοποιηθοῦν τὰ προβλήματα πού γεννοῦσε ἡ διάσπαση ἀνάμεσα στοὺς ἐλεύθερους καὶ τοὺς ἀλύτρωτους, διασκορπισμένους σὲ συμπαγεῖς ἢ ὄχι νησίδες ἀνάμεσα σὲ ποικίλους πληθυσμοὺς πού ἄρχισαν νὰ ἐγείρουν τώρα δικὰ τους ἐθνικὰ αἰτήματα, χρειάστηκε νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ γνήσια καταγωγὴ ἀπὸ τοὺς ἑνδοξοὺς προγόνους, γιὰ νὰ ἀρθεῖ στὴν ἐπιφάνεια ἡ ἀνάγκη γιὰ ἕναν ἐθνικὸ ὅπλισμό, ὅπου ἐντάχθηκαν καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Οἱ ἀλλαγές ὅμως ἀρχίζουν νὰ ολοκληρώνονται δέκα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ· ἡ πρώτη συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν καμωμένη ἀπὸ Ἑλληνα, τυπώθηκε στὴν Πετρούπολη τὸ 1843.

Ἀλέξης Πολίτης

72. F.M. Barnard, *Herder's Social*

and Political Thought, Ὁξφόρδη 1965, 418.